

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 42 * φθινόπωρο 2017

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- ΠΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΠΟΓΛΟΥ, Ανέκδοτη και πληρέστερη/αυθεντικότερη παραλλαγή «φαναριώτικου θρήνου» του τελευταίου τέταρτου του 18ου αι. [3] • ΝΙΚΟΛΕΤΑ ΖΑΜΠΑΚΗ, Η ομοιοκαταληξία στον *Κήπο Χαρίτων* του Καισάριου Δαπόντε [10] • ΛΑΜΠΡΟΣ ΒΑΡΕΛΑΣ, Αναζητώντας την παπαδιαμαντική «Δούλα» [14] • ΝΙΚΟΣ ΣΑΡΑΝΤΑΚΟΣ, Λίγο περισσότερα για τον κυρ Στέφανο, τον Πρόεδρο [20] • ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΠΑΠΑΛΕΟΝΤΙΟΥ, Σατιρικοί και άλλοι στίχοι του Βασίλη Μιχαηλίδη [21] • ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΟΥΜΗ, Μερικές σκέψεις για την «Ανεράδα» του Β. Μιχαηλίδη [27] • ΣΩΤΗΡΗΣ ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Συμβολή στην εργογραφία του Μιχαήλ Μητσάκη [31] • CHARALAMPOS BAKIRTZIS, À la manière de... [36] • ΚΩΣΤΑΣ Γ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, Και πάλι για το ποίημα «Πρωτομαγιά» της Γαλάτειας Καζαντζάκη [38]. Η Μέλπω Αξιώτη το 1945. Ένα αθησαύριστο διήγημά της [52] • ΣΥΜΕΩΝ ΣΤΑΜΠΟΥΛΟΥ, Ή λανθάνουσα άλληλογραφία Γιάννη Σκαρίμπα - Τηλέμαχου Παντελίδη ή 'Ο «απόδημος κώδων» του Σκαρίμπα στο Off Broadway του Λονδίνου [39] • ΦΑΝΗΣ Ι. ΚΑΚΡΙΔΗΣ, Η πέτρα της υπομονής [43] • Κ. Γ. ΠΑΓΚΟΥΛΛΗΣ, Παύλου Λιασίδη, Άπαντα (Διορθώσεις - συμπληρώσεις - εισηγήσεις) [47] • ΣΤΕΛΙΟΣ ΦΩΚΟΣ, Η απάντηση του Γ. Δενδρινού στον έρανο [50] • ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Ν. ΑΚΡΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, Τρεις επιστολές της Άλκης Ζέη στη Μέλπω Αξιώτη [57] • Ν. Ι. ΚΑΓΚΕΛΑΡΗΣ, Γ. Θεοτοκάς, Αργώ: Οι Φιλικοί Ασημάκης Κροκίδας και Μάνθος Οικονόμου πίσω από τον πρώτο Νοταρά (1771-1824) [62] • Π. Θ. ΓΕΡΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ένα πικρόχολο Επίμετρο του L. Durrell στα *Πικρολέμονα* [64] • ΜΙΧΑΗΛ ΚΑΡΑΜΠΙΝΗ-ΙΑΤΡΟΥ, Υστερόγραφο για τη Ραχήλ Νταλιάνη [71] • ΕΛΕΝΗ ΠΑΡΙΣΙΑΔΟΥ, Ανέκδοτη επιστολή του Μανόλη Αναγνωστάκη προς τον ποιητή Ηλία Κατσόγιανη [73] • ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΣΤΕΡΓΙΟΥΛΑΣ, Ένα εφηβικό κείμενο του Νίκου-Αλέξη Ασλάνογλου [77] • ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΟΚΟΡΗΣ, Ντίνος Χριστιανόπουλος, Εγώ, φαντάρος στο χαχί... (2003): διευκρίνιση για τον τίτλο [79] • ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΠΑΝΤΖΑΡΕΛΑΣ, Για ένα κόμμα και μια Ελένη [82] • ΜΑΡΙΑ ΠΥΛΙΩΤΟΥ, Μια συνάντηση [86] • ΕΛΣΗ ΣΑΡΑΤΣΗ, Ψύχρα καθώς χαράζει... [88] • ΣΩΤΗΡΙΑ ΚΑΛΑΣΑΡΙΔΟΥ, Το Ολοκαύτωμα στη λογοτεχνία: προτεινόμενο διδακτικό υλικό [89] • ΝΙΚΟΣ ΚΟΝΟΜΗΣ, Από την Οξφόρδη/Καίμπριτζ στο Κέιπ Τάουν και τη Θεσσαλονίκη [96] • Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Μικρά διορθωτικά στο *Σύγχρονο Λεξικό της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας* του Franco Montanari [101] • Μικρά φιλολογικά, προσθήκες, διορθώσεις. Για τον Θεμιστοκλή Θεοχαρίδη [102]. Για τον Επαμεινώνδα Π. Ευθυμιάδη [103]. Άγνωστο στίχο του Κ. Ε. Μαραγκού για τον Καβάφη [104]. Ο Μ. Αναγνωστάκης για την Κύπρο [105] • Κ. Γ. ΠΑΓΚΟΥΛΛΗΣ, Ενδιαφέρουσες πληροφορίες (Από το Κρατικό Αρχείο Κύπρου) [106] • ΝΙΚΟΛΑΣ ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΣ, Ο ποιητής, Τζερύνεια μου [106] • ΑΝΤΩΝΗΣ Κ. ΗΛΙΑΚΗΣ, Νέκυια [107] • ΓΕΩΡΓΙΟΣ Κ. ΜΙΧΑΗΛ, Νόμοι [107] • Εκατό χρόνια από τον θάνατο του Βασίλη Μιχαηλίδη. ΦΟΙΒΟΣ ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ, «Β. Μ.» [108]

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 42 * φθινόπωρο 2017

Κυκλοφορεί δύο φορές τον χρόνο (άνοιξη - φθινόπωρο)

Ιδρυτική επιτροπή: Φοίβος Σταυρίδης (1938-2012), Σάββας Παύλου (1951-2016),
Λευτέρης Παπαλεοντίου

Υπεύθυνος έκδοσης: Λευτέρης Παπαλεοντίου

Συντακτική επιτροπή: Σπύρος Αρμωστής, Λάμπρος Βαρελάς, Δημήτρης Κόκορης,
Λευτέρης Παπαλεοντίου

Εκτύπωση: Τυπογραφεία Στέλιου Λειβαδιώτη Λτδ, Τ.Θ. 29128, 1621 Λευκωσία
(τηλ. 22347359, 22438968, τηλεμοιότυπο 22435698)

Συνεργασία, αλληλογραφία και συνδρομές να αποστέλλονται στον υπεύθυνο της έκδοσης (Λευτέρης Παπαλεοντίου, Τ.Θ. 14210, 2155 Λευκωσία. Τηλέφωνο: 00357 22338827· e-mail: papaleontioul@gmail.com)

Προτεραιότητα δίνεται σε κείμενα περιορισμένης έκτασης. Παρακαλούμε τους συνεργάτες μας να μας στέλλουν ευσύνοπτα κείμενα, με ελάχιστες υποσημειώσεις. Επώνυμες επιστολές δεν δημοσιεύονται παρά μόνο στην ηλεκτρονική σελίδα του περιοδικού (<http://microphilologica.blogspot.com>). Απαντητικά σημειώματα θα πρέπει να αναφέρονται σε φιλολογικά θέματα.

Οι συγγραφείς εκφράζουν στα κείμενά τους προσωπικές απόψεις και εκτιμήσεις, που δεν ταυτίζονται κατ' ανάγκην με τις απόψεις της Συντακτικής Επιτροπής.

Όσοι ενδιαφέρονται μπορούν να καταθέτουν τη συνδρομή τους στους παρακάτω λογαριασμούς: Ελλάδα, Τράπεζα Πειραιώς, αρ. 6553-101874-592, IBAN GR73 0171 5530 0065 5310 1874 592. Κύπρος, Τράπεζα Κύπρου, αρ. 0186-00-000522, IBAN CY 6000 2001 8600 0000 0000 0522 00

Τιμή τεύχους (με Παράρτημα): 6 €

Συνδρομή για δύο χρόνια (4+4 τεύχη): 20 €

Διεθνής Βιβλιογραφικός Αριθμός Σειράς: ISSN 1450-0132

ΧΟΡΗΓΟΣ:

Πολιτιστικές Υπηρεσίες του Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού

Ο χορηγός δεν ευθύνεται για το περιεχόμενο των δημοσιευμάτων ούτε ασπάζεται αναγκαστικά τις απόψεις της συντακτικής επιτροπής.

Ανέκδοτη και πληρέστερη/αυθεντικότερη παραλλαγή «φαναριώτικου θρήνου» του τελευταίου τέταρτου του 18ου αι.

Μνήμη Χρήστου Ι. Κεχαγιόγλου (23.12.1949-23.11.1977)

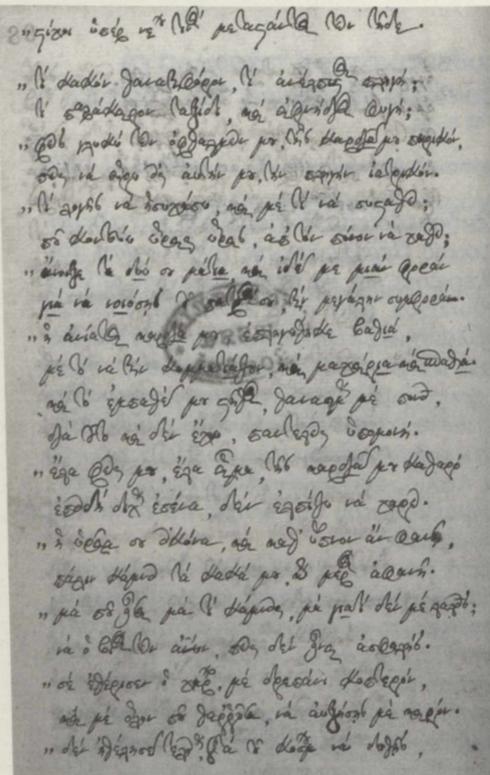
Μαζεύοντας έντυπο και χειρόγραφο, εκδομένο/επανεκδομένο ή και αδημοσίευτο υλικό για τον καταρτισμό της δίτομης Πεζογραφικής Ανθολογίας μου (I.N.S., ¹2001),¹ που είχε στόχο να συμπληρώσει και να επεκτείνει την επίσης δίτομη προγενέστερη πεζογραφική ανθολογία μου στις εκδόσεις Σοκόλη (1999),² επισκέφθηκα για πρώτη φορά βιβλιοθήκες του Βουκουρεστίου και Ια-σίου από τις 20.5. ως τις 3.6.1999.³ Ως τότε αδημοσίευτο ελληνόγλωσσο υλικό των πάλαι ποτέ Παραδουνάβιων Ηγεμονιών το γνώριζα μόνο μέσω καταλόγων χειρογράφων⁴ και μέσω (μικρο)φωτογραφιών που είχα παραγγείλει και προμηθευτεί για διάφορες ζητήσεις μου κατά καιρούς, περίπου από το 1975 κ.ε.: το ενδιαφέρον μου για τον χώρο αυτό ήταν παλιό, όσο κι αν οι «σπασμωδικές» ερευνητικές δυνατότητες ενός πανεπιστημιακού που δεν ανήκε σε ελλαδικό ερευνητικό κέντρο ήταν, τότε, πολύ περιορισμένες.

Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα ευρήματά μου του 1999 ήταν δύο λογοτεχνικά κείμενα του χφ Β.Α.Ρ. αρ. 924.⁵ Είδα ολόκληρο το χφ αυτό με αυτοψία, αντέγραφα πρόχειρα μερικά αποσπάσματα από το εκτενέστερο, αφηγηματικό κείμενό του, για να τα χρησιμοποιήσω στην Πεζογραφική Ανθολογία μου,⁶ και παράγγειλα μικροφωτογραφίες μερικών τμημάτων του (η Ρουμανία βρισκόταν ήδη στην αρχή της καπιταλιστικής της «αναγέννησης», και όχι μόνον η τιμή των φωτογραφιών και των φωτοτυπιών είχε αρχίσει να συναγωνίζεται τις τιμές της Βατικανής, αλλά και οι υπάλληλοι της βιβλιοθήκης ήταν απρόθυμοι να εκτελέσουν παραγγελίες για το σύνολο ενός χφ, έστω και μικρομεσαίου μεγέθους, επιβάλλοντας «σπαστές» παραγγελίες «απλωμένες» μέσα σε «βάθος» χρόνου). Για τον λόγο αυτό, παράγγειλα αργότερα μικροφωτογραφίες του υπόλοιπου χφ μέσω συναδέλφων και φίλων, όπως ο Λάμπρος Βαρελάς, ή επιδίωξα πρόσθετες επιβεβαιώσεις χάρη σε αυτοψία άλλων, όπως ο Τάσος Α. Καπλάνης (τους ευχαριστώ και τους δύο και από εδώ). Η δημοσίευση μικρού εισαγωγικού σημειώματος και αποσπασμάτων στην Πεζογραφική Ανθολογία και, αργότερα, η επισήμανση, εκ μέρους μου, μιας από τις βασικές πηγές τού εκτενέστερου, αφηγηματικού κειμένου του χφ,⁷ κινητοποίησε, ευτυχώς, και διάφορους άλλους ερευνητές, οι οποίοι είτε απευθύνθηκαν σε μένα για συμπληρωματικές πληροφορίες, που τις χρησιμοποίησαν αργότερα ή τις επεξέτειναν σε (αδημοσίευτες ή δημοσιευμένες) διδακτορικές τους διατριβές (2004 κ.ε.),⁸ είτε ερεθίστηκαν στο να δημοσιεύσουν πλήρη μετάγραφή και μετάφραση του κειμένου (2003),⁹ είτε προχώρησαν σε αναλυτικό θεματικό, διακειμενικό και συγκριτολογικό σχολιασμό (2015 κ.ε.).¹⁰

Η (ελλιπής) περιγραφή του χφ Β.Α.Ρ. 924 στον κατάλογο του N. Camariano είχε ως εξής:¹¹

«Sec. XVIII. Hârtie; 101 fol., 15x11 cm. Cartonat. Cumpărat.

1. fol. 1 'H κομψή ιστορία τὸ κατ' Εὐμενείαν καὶ Σαπφιάδην. – Frumoasa istorie despre Eumeneia și Sapphiades.

Εικ. 1: B.A.R., φ. 98^v

Inc.: Πολλά κακά συμβαίνουσι.
Un roman scris în greaca vulgară.

2. fol. 88 *Trei scriitori fictive cu subiecte erotice.* (Τὸ κατὰ Ἀκόντιον καὶ Κυδίππην ἐρώτων διήγημα. – Ἐπιστολὴ πρεσβευτικὴ ὑπὲρ φίλου πρὸς ἐταίραν. – Φιλοπλάτανος Ἀνθοκόμη).

3. fol. 96^v Πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον βοεβόδα. (*Versuri*) către Constantin Voevod. Inc: Εἰ δυστέχμαρτον.

4. fol. 98^v Στίχοι ὑπὲρ νέου τινὸς μεταστάντος τῶν τῆδε. – *Versuri pentru un tânăr pristăvit de aici.* – Inc.: Τί κακόν.»

Δεν θα ασχοληθῶ τώρα με τα τρία πρώτα ἀπὸ τα παραπάνω τέσσερα, κατὰ τον Ν. Camariano, τμήματα του χφ, οὔτε και με τα πρόσθετα τμήματα ἢ σημειώματα που εμπεριέχονται στην πραγματικότητα σ' αὐτό, ἀλλὰ δεν αναγράφονται στην πολὺ συνοπτικὴ και λειψή περιγραφή του καταλόγου: πλήρη παλαιογραφικὴ και ἄλλη περιγραφή περιλαμβάνουν στην ὑπὸ δημοσίευση κριτικὴ ἔκδοσή μου της Κομφῆς ιστορίας...,¹² ἢ ὁποῖα τουλάχιστον, ἔστω και ὕστερα ἀπὸ τόσα χρόνια, θα αντικαταστήσει, διορθωτικά, την πολὺ πρόχειρη, και με ἀπαράδεκτα ἀναγνωστικά και ἄλλα λάθη, πρώτη συνολικὴ

δημοσίευση του ἀφηγημάτος στη δίγλωσση ἐλληνορουμανικὴ ἀνθολογία της L. Brad-Chisacof.¹³

Παρουσιάζω τώρα μόνον το κείμενο του αρ. 4 τῆς περιγραφῆς του Ν. Camariano, φφ. 98^v-100^v (βλ., ἐδῶ, και τη φωτογραφικὴ ἀποτύπωση, σε σμίχρυνση, δύο φφ. ἀπὸ αὐτά, Εικ. 1-2). Πρόκειται για την πιθανότατα ἀρχαιότερη, και μάλλον πληρέστερη και αὐθεντικότερη, μορφή/παραλλαγή ενός ἀρκετὰ διαδεδομένου, μέσα σε ἄλλες ἀνθολογίες, λυρικοῦ θρηνητικοῦ στιχοιουργήματος, που ἀποτελεῖται ἀπὸ 68 τροχαϊκοὺς δεκαπεντασύλλαβους (ἢ 34 δίστιχα), ἀλλὰ ἐκφέρεται ἀνώνυμα.

Ὡς τώρα, οἱ ἐρευνητῆς φαίνεται να γινώριζαν παραλλαγές του μόνον: ἀπὸ το σημαντικὸ (για ὀρισμένα ἀπὸ τα κείμενα που ἀντιγράφει) χφ ἀθηναϊκῆς ἰδιωτικῆς συλλογῆς που εἶναι γνωστότερο ὡς «κώδικας Ηλιάσκου» [= Ηλιάσκου/Ηλία Σωτηρίου/Σωτήρογλου, Κωνσταντινουπολίτη, μα, ὅπως δείχνει και ἡ κατάληξη -σκος < -scu του μικροῦ του ονόματος, καταγόμενου ἀπὸ, ἢ σχετιζόμενου με, τη Ρουμανία] (περ. δεκαετία του 1780· παραλλαγή 50 στίχων)· ἀπὸ το χφ τῆς Μονῆς Βατοπεδίου αρ. 1428, που περιέχει τη λεγόμενὴ «Μελπομένη...» του Νικηφόρου Καντουιάρη (1818-1820: παραλλαγή 10+2 στίχων, συμφυρμένη μέσα στον ἐννιάστιχο τροχαϊκὸ δεκατρισυλ-

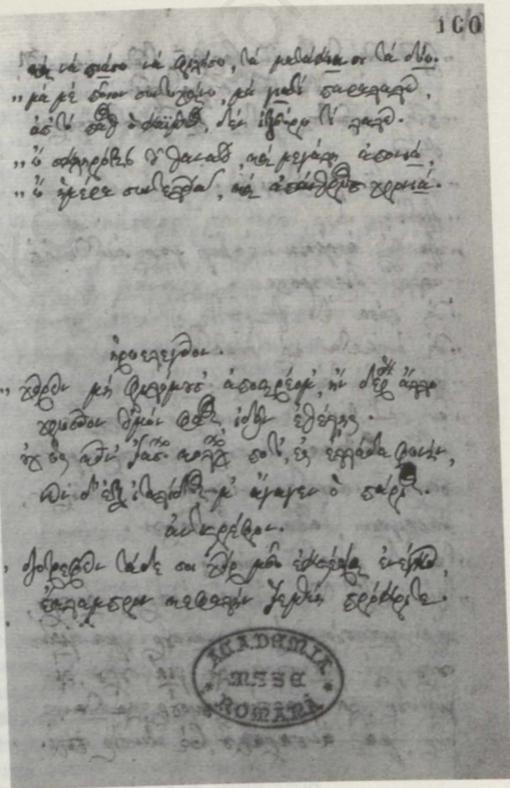
λαβικὸ «μπεστέν κατανυκτικόν, ἐντεχον και πάνου λυπηρόν [...] ἀρχοντος μεγάλου ποστελνίκου δραγουμανάκη Γεωργίου Σούτσου, ἐνεκα τῆς ἀποθανούσης θυγατρὸς αὐτοῦ, τῆς πάνου φιλάτης...»¹⁴ ἀπὸ το χφ τῆς Γενναδεῖου Βιβλιοθήκης αρ. 231 (ὕστερα ἀπὸ το 1819, και περ. στα 1830-1832: παραλλαγή σε 5 χωριστὲς στροφές, που ἀποδίδεται ἐπίσης στον «ἀρχοντα ποστέλνικο» [σε ἄλλα κείμενα και «σπαθάρη»] Γεωργίου Νικολάου Σούτσο¹⁵ τέλος, ἀπὸ τρία, ἐπίσης ἀρκετὰ μελετημένα, ἀλλὰ μεταγενέστερα ἐντυπα: τα Διάφορα Ζήση Δαούτη (Βιέννη 1818: παραλλαγή 26 στίχων), τον δεῦτερο τόμο του δίτομου Νέου Ερωτοκρίτου του Διονύσιου Φωτεινοῦ (Βιέννη 1818: μετασηματισμένη παραλλαγή 24 στίχων) και τον πρῶτο τόμο τῆς δίτομης «μουσικῆς ἀνθολογίας» Η Πανδώρα ἦτοι Συλλογὴ ἐκ των νεωτέρων και ἡδυτέρων ἐξωτερικῶν μελῶν... (Κωνσταντινουπολιτὴ 1843: σημειογραφημένη ὡς τραγοῦδι, παραλλαγή 14 = 8 στίχων, ἀφοῦ οἱ στ. 2, 4, 6, 9, 11, 14 εἶναι ἐπαναλαμβανόμενοι).¹⁶

Το δημοσιεύω, λοιπόν, ολόκληρο, με βάση το χφ Β.Α.Ρ. 924, ἀλλὰ με ἐκσυγχρονισμένη ὀρθογραφία, με δυναμικό/πραγματικὸ τονισμό (κατὰ το σύστημα του Μ. Σετάτου, ἐκτὸς ἀπὸ τις περιπτώσεις ὅπου, για λόγους μετρικῶν ἢ συντακτικῶν, χρειάζεται και σημείωση μὴ δυναμικοῦ τόνου, βλ., π.χ., τίτλος τῶν ἀντί των· στ. 12, 22, 30, 52 διὰ ἀντίδια), με ρυθμισμένη στίξη (ἐνῶ, ἀντίθετα, στο χφ σημειώνεται πάντοτε κόμμα στην τομὴ μεταξύ των ἠμιστιχιῶν, συχνὰ κόμμα στο τέλος των ζυγῶν στίχων) και με εἰσαγωγὴ εἰσθεσης στους ζυγούς στίχους (ἐνῶ, ἀντίθετα, στο χφ ἡ ἀρχὴ κάθε διστίχου δηλώνεται με εἰσαγωγικά: »).

Σε ἐπιτασσόμενο ὑπόμνημα καταχωρίζω διαφορετικὲς γραφές του χφ με φωνητικὸ ἢ ἄλλο ἐνδιαφέρον (π.χ. τη δήλωση συνίξης ἢ συνεχφώνησης με ὀριζόντια ὑπογράμμιση και ὄχι με ὑπογεγραμμένο ἠμικύκλιο, ὅπως συνήθως ἀλλοῦ), καθώς και εἰκασίες/προτάσεις διόρθωσης.

[98^v] [Στίχοι ὑπερ νέου τινος μεταστάντος τῶν τῆδε]

Τί κακόν θανατηφόρον, τί ἀνέλπιστος πληγή,
τί παράκαιρον ταξίδι και ἀφνίδιος φυγή;
Φῶς γλυκὺ των οφθαλμῶν μου, τῆς καρδιάς μου πωρικόν,

Εικ. 2: B.A.R., φ. 100^v

πώς να εύρω εις αυτήν μου την πληγήν ιατρικόν,
 τί λογής να ησυχάσω και με τί να συσταθῶ,
 5 που κοντεύω ὥρες ὥρες ἀπ' τον πόνον να χαθῶ;
 Ἄνοιξε τα δυό σου μάτια και ιδές με μίαν φοράν,
 για να νιώσεις του πατρός σου την μεγάλην συμφοράν.
 Η ἀνιάτος καρδιά μου ἐπληρώθηκε βαθιά
 10 με το να την κομματιάζουν και μαχαίρια και σπαθιά,
 και το ἐμπαθές μου στήθος θανασίμως με πονεί,
 διά τούτο και δέν έχω παντελώς υπομονή.
 Ἐλα, φῶς μου, ἔλα, αἷμα της καρδιάς μου καθαρό,
 15 ἐπειδή δίχως ἐσένα δέν ἐλπίζω να χαρῶ·
 ἡ ωραία σου εικόνα, και καθ' ὕπνον ἀν φανεί,
 πάλιν κάμνει τα κακά μου κατα μέρος ἀφανή.
 Μά πού είσαι, μα τί κάμνεις, μα γιατί δέν με λαλείς;
 20 Νά ο βίος των ἀν(θρώπων) πῶς δέν είναι ἀσφαλής!
 Σε ἐθέρισεν ο χάρων με δρεπάνι κοπτερόν,
 και, με ὅλον που θαρρούσα νά αὐξήσεις με καιρόν,
 δέν ηθέλησες τελείως στα του κόσμου να δοθείς, |
 [99*] διά τούτο μπηκές, είδες και ἐβγήκες παρευθύς·
 μπηκές μέσα σ' ἕνα χάος ματαιότητος βαθύ,
 25 ὅπου πρέπει, ὅποιος ἐμβεί, δίχως ἄλλο να χαθεί,
 είδες μίαν πολιτείαν τεθλιμμένην και στενήν,
 ὅπου ἡ δική σου φύσις κατα πάντα ἀσθενεί,
 και ἐβγήκες ἀπο μίαν θάλασσαν τρικυμιών,
 ὅπου ἔσεται και ἦτον κοινή πάντοτε μή ὄν.
 Ἐστραπτε το πρόσωπόν σου, κάλλονή ἀγγελική,
 30 διά τούτο ἡ ψυχή σου με ἀγγέλους κατοικεί,
 τέτοιο ἀστρον σαν κ' ἐσένα και φωτός υπερβολή
 οὔτε ἦτον, οὔτε είναι εις καμιάν ἀνατολή.
 Ἐσυ ἦσουν τύπος κάλλους παραδείσου αἰσθητοῦ,
 υποκείμενον ἐπαίνου, κάθε είδος ποιητοῦ,
 35 ἦσουν θάμβος των ὁρώντων, των ματιῶν ἀναψυχή
 και <του> δυστυχούς πατρός σου ζωή, πνεύμα και ψυχή·
 τ' ἀγγελόμορφά σου κάλλη ἀρεσαν και τον Θεόν,
 λοιπον πλέον <δέν> σε ταιριάζει της ζωής ο κυκεών,
 40 ἔπρεπε να σε προσμένει ἡ ουράνιος μονή,
 το ἀθάνατον τελείως με θνητόν δέν συμφωνεί.
 Τόσοι κόποι και ιδρώτες δέν ὠφέλησαν ποσώς,
 γιατί πέταξες με βίαν ὡσαν ἕνας νεοσσός. |
 [99*] Νά καιρός να ετοιμάσω μοιρολόγια θλιβερά,
 45 για να κλαίω κατ' ἀξίαν την πολλήν μου συμφορά·
 να σε βλέπω ἐμπροσθέν μου με στολίδια νεκρά,
 αὐτ' ἡ λύπη κάθε λύπην υπερβαίνει και νικά.
 Κάλλιο να μήν ἐγεννιούμην εις τον κόσμον παντελώς,
 50 παρα ὅπου ζῶ και τώρα περπατῶ ὡσαν τρελός·
 πιά με φαίνεται ο κόσμος ἀνοστος και ἀηδής,
 και ἐλπίζω εις τον ἄδη και ἐμένα να ιδείς.
 Με ἐπότισες ἐξαίφνης με φαρμάκι και χολή,
 55 διά τούτο δέν πιστεύω ἡ ζωή μου να εἶν' πολλή·
 μ' ὅλον τούτο μήν νομίζεις ο πατέρας σου πῶς ζεί,
 ἐπειδή ευθύς ἐπήρες και τα σπλάγχνα του μαζί.

Ὅταν στοχασθῶ πῶς λείπεις, δέν μπορῶ να συσταθῶ
 55 κι ἀπ' τα δάκρυα που χύνω κινδυνεύω να χαθῶ·
 ἀχ, τα μέλη του κορμιού μου βαθμηδόν πῶς ἀτονούν,
 βέβαια στα βάσανά μου και οι πέτρες συμφωνοῦν!
 Δέν με ἔλαχε ποτήρι σαν κι αὐτό φαρμακερό,
 60 εἰς ἐμένα δέν ταιριάζει πιά καλό να καρτερώ,
 ὅλα πλέον στην καρδιάν μου εἶν' ἀγκάθια σουβλερά,
 ἀχ, ἀς μ' ἔκαμνεν ἡ φύσις και ἐμένα με πτερά,
 να πετάξω, ἀν εἶν' τρόπος, να χαθῶ, για να ιδῶ |
 [100*] και να πιάσω να φιλήσω τα ματάκια σου τα δυό!
 Μά με ποῖον συντυχαίνω, μα γιατί παραλαλῶ;
 65 Ἀπ' το πάθος, ο καημένος, δέν ἤξεύρω τί λαλῶ.
 Ὡ, σκληρότης του θανάτου και μεγάλη ἀπονιά,
 ὦ, ἡμέρα συντελείας και ἀπάνθρωπος χρονιά!

Υπόμνημα: ο τίτλος σε ἀγκύλες, καθώς ἀμφιβάλλω πολύ για την αὐθεντικότητα του | τῆδε || 3 καρδιᾶς || 7 δυό | μάτια | μίαν || 8 γιά | νοιώσης || 9 καρδίᾳ | βαθιά || 10 κομματιάζον | μαχαίρια | σπαθιά || 12 καρδιᾶς || 17 γιατί || 18 πῶς γρ. πῶς (;) || 19 χάρων γρ. Χάρων (;) || 21 Κόσμου γρ. Κόσμου (;) || 22 πῆκες || 23 πῆκες || 24 ὅπῃ γρ. ὅπου (;) | ὄποιος || 25 ζηνῆν γρ. στενή (;) || 26 ὅπῃ γρ. ὅπου (;) || 28 κοινή πάντοτε μή ὄν γρ. κοινή πάντοτε μή ὄν (;) κοινή πάντα το μή ὄν (;) κοινή πάντοτε μειών (;) κοινή πάντοτε ὁμοιών (;) || 29 σθ, γρ. σου (;) | κάλλονή ἀγγελική, γρ. κάλλονή ἀγγελική, (;) || 31 τέτοιο || 32 κάμμιαν || 33 κάλλης, γρ. κάλλους, (;) || 34 είδος γρ. είδο<υ>ς (;) || 35 ματιῶν || 38 τεργιάζει, || 42 γιατί || 43 μοιρολόγια || 44 γιά || 47 κάλλιο | ἐγεννιούμην || 48 παρά γρ. πάρα (;) 49 πχιά | Κόσμος, || 50-54 στο χφ η (διαταραγμένη) σειρά των στίχων έχει ως εξής: 51, 52, 53, 54, 50· διόρθωσα, για την ομοιοκαταληξία, μετακινώντας ως στ. 50 τον στ. 54 του χφ || 50 ἄδη, || 54 σπλάγχνατς || 55 πῶς || 56 Κι' ἀπ' || 57 κορμῆ || 59 κι' αὐτό || 60 τεργιάζει, πχιά || 61 καρδιᾶν | ἀγκάθια || 63 γιά | ιδῶ, γρ. ιδ<ι>ῶ (;) || 64 πιάσω | ματάκια | δυό. || 65 γιατί || 66 ὦ γρ. ὦ (;) | ἀπονιά, || 67 ὦ γρ. ὦ (;) | χρονιά.

Σημειῶνω πῶς το ὅτι ο στιχουργός είναι ἀρχαιομαθής το δείχνουν ἀρκετοί σκόρπιοι ἀρχαϊσμοί του κεμένου (π.χ. τῶν τῆδε = ἀπό τους ἐδῶ, τους θνητούς αὐτοῦ του κόσμου· χάρων = χ/Χάρος· ἔσεται = θα είναι· είδος = ωραία μορφή, ομορφιά· κυκεών = ἀνακάτωμα, συγχρωτισμός· μονή = τόπος κατοικίας, κατάλυμα, κ.ά.) και τα ἀφθονα ὑπόλοιπα λόγια στοιχεῖα του (π.χ. μεταστάντος = μετατοπισμένου, δηλ. πεθαμένου· νά συσταθῶ = να στηριχθῶ, να βρω δύναμη· ἐμπαθές = γεμάτο συγκίνηση, πάθος· κατὰ μέρος = κατὰ μέρος, ἐν μέρει· νά αὐξήσης με καιρόν = να μεγαλώσεις με τον καιρό, σιγά σιγά· νά δοθῆς = να ριχτεῖς, να παραδοθεῖς/ἀφιερῶς· πολιτείαν = τρόπο ζωής/διαβίωση, ζωή ἡ και χώρα· ζηνῆν = δύσκολη· ἀσθενεῖ = δέν μπορεῖ να κάνει κάτι, είναι ἀνήμπορη· κοινή = ἀπό κοινού, σε ὅλους (;), κ.ο.κ.)· αὐτό δέν σημαίνει πῶς δέν υπάρχουν κάποτε και «υπερδιορθώσεις» (π.χ. στον τίτλο το ὑπὲρ μάλλον ἀντί του περι) ἡ ἀσυνταξίες (π.χ. στον προβληματικό ἡ και παρεφθαρμένο στ. 27 το μή ὄν ἰσως ἀντί μή ὄν ἡ μή οὔσα κτλ.). Σποραδικά ἀπαντοῦν και δημῶδεςτερες ἐκφράσεις (νά ... πῶς = νά ... που), μερικοί «βορειοελληνικοί» (και «κωνσταντινουπολίτικοι») ἰδιωματισμοί (ἄρεσαν και τόν θεόν· σέ τεργιάζει), ἀλλά και φωνητικές γραφές συνηθισμένες τόσο σε ἰδιωματικά κείμενα ὅσο και στη «φαναριωτική» κοινή της ἐποχής (π.χ. ἀρχικό π- σε θέση μπ-, π.χ. πῆκες = μπηκές, στ. 22, 23· πορῶ = μπορῶ, στ. 55)· «κωνσταντινουπολίτικος» ἰδιωματισμός ἐνδέχεται να κρύβεται και πίσω ἀπό το νά ιδῶ του στ. 63, σε ομοιοκαταληξία με το τά δυό του στ. 64,

όπου, από έναν σχεδόν παντού αλλού (εκτός από τις ατελείς ρίμες των στ. 21-22, 43-44, 45-46, 53-54) άφογο μετρικά στιχουργό, θα περιμέναμε ίσως ιδω-ματική κατάληξη (να <τα> διώ). Τέλος, είναι ενδιαφέρον πως στην παραλλαγή δεν απαντά κανένα απολύτως οθωμανικό γλωσσικό στοιχείο από εκείνα που ενασμενίζονται να ανακαλύψουν όσοι αγγλοσάξονες και γερμανοαυστριακοί, ιδίως, μελετητές, καθώς και οι «πολιτικά ορθοί» και δήθεν «προοδευτικοί» ελ-λαδίτες και ελληνοκύπριοι ακόλουθοί τους, έχουν βαλθεί να «αναδείξουν» το «τουρκοβαλκανοπειραγμένο» DNA του νεότερου ελληνισμού

Πάντως δεν διαθέτω τον χώρο, μήτε είναι στόχος μου εδώ, να συγκρίνω ανα-λυτικά την παραλλαγή αυτή με τις άλλες 6 γνωστές/βιβλιογραφημένες,¹⁷ όλες μικρότερες και «κειμενικά» ολόενα και χειρότερες ή συμφωρμένες.¹⁸ Επίσης, δεν θα σχολιάσω τη θεματική, κοσμοθεωρητική/ιδεολογική ή και εκφραστική/με-τρική γενεαλογία του συγκεκριμένου «πατρικού θρήνου», αφού αδυνατώ να μι-μηθώ την υπερτιμημένη λαογραφίζουσα μοιρολογίστρα του Birmingham-Har-vard· ούτε θα επιχειρήσω οποιαδήποτε πρόχειρη ένταξη ή αποσύνδεση της μο-νωδίας αυτής στο/από το πολυποίκιλο corpus των λεγόμενων «φαναριώτικων» ή «αστικών» ή και δήθεν ...«φευγαλέων» (fugitifs) ποιημάτων/τραγουδιών του 18ου και των πρώτων δεκαετιών του 19ου αι. Αυτά θα μείνουν για τη συνολική έκδοση των περιεχομένων του χφ Β.Α.Ρ. 924.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

1. Πεζογραφική Ανθολογία. Αφηγηματικός γραπτός νεοελληνικός λόγος, τ. 1: Από τα τέλη του Βυζαντίου ως τη Γαλλική Επανάσταση, τ. 2: Από τη Γαλλική Επανάσταση ως τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλ-λίδη], 2001 (επανεκδ. με μικροδιορθώσεις 2003, 2009).
2. Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, τ. Β' 1, Β' 2: 15ος αιώνας-1830, Αθήνα, Σοκόλης, 1999.
3. Ένα δεύτερο ταξίδι μου στις ίδιες πόλεις, με έρευνα στη Βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας και στην Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη του Ιασίου και με πρόσθετη αντιγραφή ή μικροφωτογράφιση κειμένων έγινε από τις 18.6. έως τις 28.6.2008.
4. Προσθέτω πως, ειδικά, για τη Βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας [στο εξής: Β.Α.Ρ.] η με-ρική αυτή ολιγωρία άλλων, προγενέστερων και συγχρόνων μου, ερευνητών ήταν, και είναι, αδικαιο-λόγητη, αφού ως το 1999 υπήρχαν ήδη δύο κατάλογοι χφφ της: C. Litzica, *Catalogul manuscriptor grecești*, București, Editiunea Academiei Române, 1909 (χφφ αρ. 1-830), και N. Camariano, *Catalogul manuscriselor grecești*, τ. 2, București, Biblioteca Academiei Române, 1940 (χφφ αρ. 831-930+931-1066), ενώ ύστερα από αυτούς προστέθηκε και τρίτος: M. Caratașu (με επιμ. E. Popescu-Miguț - T. Teoteoi), *Catalogul manuscriselor grecești din Biblioteca Academiei Române*, τ. 3, București, Societatea Română de Studii Neoele, 2004, και ανατ., με πρόσθετο πρόλογο του Χ. Παπαστάθη και συνεκ-δότη την Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος, București 2005 (χφφ αρ. 1067-1350· ένας επόμενος τόμος αναμένεται να περιλάβει τα χφφ αρ. 1351-1566). Για στοιχεία που αφο-ρούν ελληνικά χφφ άλλων ρουμανικών βιβλιοθηκών περιορίζομαι να σημειώσω το άρθρο του Χ. Κα-ρανάσιου «Recherche über die griechischen Handschriften in Rumänien», *Balkan Studies* 34 (1993) 5-16 (που βασίζεται σε επιτόπιες έρευνες στα χρόνια 1991-1993).
5. Ήδη στην ανθολογία μου των εκδ. Σοκόλη, ό.π. (σημ. 2), τ. Β' 2, σ. 158, είχα αναφερθεί σε ένα, και το κύριο, από τα κείμενα του χφφ αυτού, την *Κομφή ιστορία...*, αλλά με μικρή παραδρομή στον τίτλο και με αμφισβητούμενη απόδοση σε συγγραφέα (που επισημούνται παρακάτω με μαύρα στοιχεία): «[...] υπάρχει ένα πλήθος λιγότερο γνωστών έργων (όπως Η κομφή ιστορία, το καθ' Ευ-μενείαν και Σαπφιάδην..., τέλη 18ου αι. (ς), του Κωνσταντίνου Ρωσσέτη [...]»
6. Ό.π. (σημ. 1), τ. 2, σσ. 876-880, με μερικές παραδρομές και αμφισβητούμενη απόδοση. Τα λάθη διορθώνονται, τώρα, στην υπό δημοσίευση έκδοσή μου *Η κομφή ιστορία Το καθ' Ευμενείαν και Σαπ-φιάδην, ή και Κατάσκοπος των του κόσμου πραγμάτων την επωνυμίαν ειληφεν. Φαναριώτικο ερω-τικοσατιρικό αφήγημα (τέλη 18ου αιώνα)*. Κριτική έκδοση με Εισαγωγή, Γλωσσάρι - Πίνακα κύριων

ονομάτων και Επίμετρο..., Θεσσαλονίκη, Ι.Ν.Σ., 2017 [Κείμενα Νεότερης Ελληνικής Λογοτεχνίας, 1].

7. «Ο διηγηματογράφος Machiavelli στη σατιρική ερωτογραφία του νεοελληνικού Διαφωτισμού: μια πρώτη αδιερεύνητη μαρτυρία (Πρόδρομη ανακοίνωση)», ΜΦ 21 (Άνοιξη 2007) 8-13.

8. Elina Tsalicoglou [Ελίνα Ι. Τσαλικογλου], *Satire in the Greek Enlightenment, 1750-1821*, University of Oxford, Faculty of Medieval and Modern Languages, 2004 (αδημοσίευτη διδακτ. διατριβή), σσ. 72-73, 123-126, 149-151 (ευχαριστώ τον εργατικότατο υποψήφιο διδάκτορα του Α.Π.Θ. Κώστα Τσιγάνη για την πρακτική του βοήθεια σχετικά με την εργασία αυτή, καθώς και με την ανθολογία *Η Πανδώρα...*, βλ. παρακάτω, σημ. 18)· Στέση Αθήνη, Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πε-ζογραφίας, 1700-1830. Ο διάλογος με τις ελληνικές και τις ξένες παραδόσεις στη θεωρία και στην πράξη, Αθήνα, Ι.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 2010 [Βιβλιοθήκη της Ιστορίας των Ιδεών, 7] (επεξεργασμένη μορφή διδακτ. διατριβής), σσ. 92-95.

9. Lia Brad Chisacof, *Antologie de literatură greacă din Principatele Române. Proză și teatru. Secolele XVIII-XIX. Ediție bilingvă*, București, Pegasus Press, 2003 [Colectia Elenismul în România], σσ. II, XII- XIV, XXXIX, 37-157. Στη σημ. 50 της σ. XXXIX («Ο editie critică a întregii opera a lui Costache Bibica are în lucrul Elina Tsalicoglou») γίνεται λόγος για άγνωστο σε μένα εκδοτικό σχέδιο της Ε. Ι. Τσαλικογλου, η οποία δεν ξέρω αν έχει δημοσιεύσει ως τώρα άλλο βιβλίο εκτός από το πρόσφατο αγγλόγλωσσο *Konstantinos Kaisarios Dapontes, Selected Works*, trs. by Elina Tsalicoglou, Harvard, Harvard University Press, 2017 [Early Modern and Modern Greek Library, 4].

10. Νίκος Μαυρέλος, «Ο Αρχιδιάβολος στο μπουντούαρ: από τον Μακιαβέλι στον Ρωσσέτη», στον τόμο T. Dinu (επιμ.), *Lucrările celui de-al III-lea Congres al Neoeleştilor din Țările Balcanice. Elenis- mul - factor cultural și economic în Balcani (1453-2015): Limbă, literatură, artă, societate / Τα Πρα- κτικά του 3ου Συνεδρίου των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών. Ο Ελληνισμός ως πολιτιστικός και οικονομικός παράγοντας στα Βαλκάνια (1453-2015): Γλώσσα, λογοτεχνία, τέχνη, κοινωνία, Βι- curești / Βουκουρέστι 16-17 octombrie / Οκτωβρίου 2015*, București, UER Press, 2017, σσ. 248-260· «Urban life and landscape depictions as an aspect of Early Modern identity: The turn to "reality" in En- lightenment fiction» (ανακοίνωση στο Διεθνές Επετησιακό Συνέδριο του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών, «Ταυτότητες, Γλώσσα και Λογοτεχνία», Κο- μοτηνή, 9-11.10.2015, υπό έκδοση). Ευχαριστώ τον συνάδελφο για τη σχετική ενημέρωση, καθώς και για την ανταλλαγή σκέψεων και πληροφοριών.

11. Ό.π. (σημ. 4), σ. 29, αρ. 924.

12. Βλ. παραπάνω, σημ. 6.

13. Ό.π. (σημ. 9).

14. Βλ. την ανέκδοτη, αλλά προσίτη διαδίκτυακά (<http://ikee.lib.auth.gr/record/100759/files/gri-2008-1061.pdf>), μεταπτυχιακή εργασία της Αναστασίας Τσακιδίου «Μελπομένη». Έκδοση χειρό- γραφά μισαγιάς του Νικηφόρου Καντονιάτη «Μελομένη» (1818): εισαγωγή, σχόλια, πίνακες, Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ., 2007, σσ. 332-334 (τραγουδία 339-341), που αναχωνεύεται και στην πρό- σφατη, υπό έγκριση διδακτορική της διατριβή στο Α.Π.Θ.

15. Στο χφφ αυτό πρόκειται για τις στροφές 5-9 (υπέριμετη αρχή: «Αχ, τί κακόν θανατηφόρον, τί ανιάτος πληγή», φ. 5ν κ.ε., τον τμήματος των φφ. 3r-8r που επιγράφεται «Στίχοι τραγικοί συντε- θέντες παρά του ευγενεστάτου άρχοντος ποστελνίκου κυρίου Γεωργίου Ν. Σούτσου, εκτεθέντες δε διά μουσικών χαρακτήρων παρά Γρη(γορίου) πρωτ(ο)ψά(άλτου), μακάμ νεσαβερέκ ουσούλ σοφιάν, ήχος πλ. α' με ιδίαν τσιαύτην», βλ. Β. Χατζοπούλου, «Φαναριώτικα στιχουργήματα σε αθηναϊκούς κώδικες», στον άνω συλλογικό τόμο Ι. Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister - X. Καρανάσιου - M. Kappler - X. Χοτζάκογλου (επιμ.), *Φαναριώτικα και αστικά στιχουργήματα στην εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών / Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού - Πανεπιστήμιο Κύπρου / Τμήμα Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών / Τμήμα Τουρκικών και Με- ανατολικών Σπουδών - Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, 2013, σσ. 119-152, ειδικότερα σσ. 121, 125 κ.ε., 134, 139-140, 147· η μελετήτρια, που δεν φαίνεται να αναγνωρίζει στις στροφές αυτές ένα ενιαίο ποίημα, προσγράφει τη σύνθεσή τους στη δεκαετία του 1790, χωρίς άλλα αποδεικτικά στοιχεία. Πρώτη η Άντεια Φραντζή, *Μισαγιά*. Ανθολόγιο φαναριώτικης ποίησης κατά την έκδοση Ζήση Δα- ούτη (1818).... Αθήνα, «Εστία», 1993, σσ. 19 σημ. 16, 20, 233, είχε κάνει λόγο για την απόδοση των στροφών αυτών στον Γ. Ν. Σούτσο (δηλ. στον γνωστό και παραγωγικό, όσο και κάπως υποτιμημένο από τον Κ. Θ. Δημαρά και μιμητές του, ποιητή, θεατρικό συγγραφέα και μεταφραστή Γεώργιο Ν. Σούτσο «Δραγουμανάκη/Τερτζιματζαδέ», 1745-1816, λογοτεχνικά δραστήριο τουλάχιστον από το 1779 κ.ε.), χωρίς όμως να τις δημοσιεύσει, όπως θα έπρεπε. Βλ. και παρακάτω, σημ. 17, 18.

Αν συγγραφέας του «θρήνου» είναι πράγματι ο Γ. Ν. Σούτσος (για τον οποίο ο τόμος των Ι. Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister - Χ. Καρανάσιου - Μ. Kappler - Χ. Χοτζάκογλου, ό.π., δίνει δύο αντικρουόμενες χρονολογίες θανάτου, τότε 1816, σ. 49, και τότε 1818, σ. 121), και αν δεν πρόκειται για ελεγειακούς στίχους που αφορούν πρόσωπο άλλης οικογένειας, είτε για γραπτό μοιρολόι «επί παραγγελία» είτε για γύμνασμα/υπόδειγμα στο πλαίσιο ρητορικής διδακτικής, τότε οι ελεγειακοί «Στίχοι...», οι οποίοι στο χφ Β.Α.Ρ. 924 εκφέρονται ανώνυμα και εφοδιασμένοι με αμφίβολης γνησιότητας τίτλο που εντείνει την αοριστία, μπορεί να αναφέρονται είτε σε κόρη του ποιητή (βλ. εδώ, παραπάνω) είτε στον γιο του Δημήτριο (που φαίνεται να πέθανε χωρίς αρσενικούς απογόνους, βλ., πρόχειρα, https://el.wikipedia.org/wiki/Οικογένεια_Σούτσου).

16. Μολονότι τα τελευταία χρόνια έχει ενταθεί η ερευνητική δραστηριότητα, με ανακοίνωση και άλλων «φαναριώτικων» (κυρίως ερωτικών, μα και φιλοσοφοδιδασκτικών, σατιρικών κ.ά.) στιχουργημάτων/τραγουδιών (κάποτε και με ιστοριογραφματολογική επεξεργασία ή/και θεματικό, μετρικό και μουσικό σχολιασμό), όπως και με ευρετηρίαση πρώτων στίχων ή αρχών κεμμένων, σημειώνω πως δεν φαίνεται να έχει διερευνηθεί ακόμα ικανοποιητικά το συνολικό υλικό των σχετικών «ελληνικών» (π.χ. των χφφ Litzica 43, 249, 253, 254, 256, 740 [= 653 σύμφωνα με άλλη κατάταξη], 794 [= 784 των δευτερογενών πηγών]· Camaritano 925, 927· Carataşu 1085, 1111, 1167, 1184, 1192, 1240, 1249, 1250, 1349) και των (τουλάχιστον 5) αντίστοιχων «ρουμανικών» (ή, καλύτερα: «ρουμανοελληνικών κτλ.») χφφ της Β.Α.Ρ. Εννοείται πως ο κύριος, κατά την άποψή μου, στόχος, που θα έπρεπε να είναι μια συγκεντρωτική έκδοση των πάνω από 1.500 γνωστών, σε χφφ και έντυπα ως περ. το 1821, «φαναριώτικων»/«αστικών» κ.ο.κ. ποιημάτων, φαντάζει ακόμα άπιαστο όνειρο, μολονότι θη τα περιμέναμε να είχε ήδη αναληφθεί από έναν ή περισσότερους κρατικοδίαιτους, ακαδημαϊκούς, τραπεζικούς ή/και άλλους φορείς, ερευνητικά κέντρα, ιδρύματα και οργανισμούς, ή και από τις αφειδώς αμειβόμενες ομάδες-κλίκες «μαρξιστογενών» μεν, αλλά υποταγμένων στα κελεύσματα παντός μεταπολιτευτικού δοβλετίου, καρπωτών των κονδυλίων ειδικών ερευνητικών προγραμμάτων, ιδίως από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 κ.ε.

17. Πέντε ως το 1843, σύμφωνα με τις μετρήσεις της Α. Φραντζή, ό.π. (σημ. 15), σσ. 231-233· τρεις, σύμφωνα με το «Ευρετήριο πρώτων στίχων...» ποιημάτων και ασμάτων «σε έντυπες και χειρόγραφες πηγές της εποχής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού» των Ι. Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister - Μ. Ιωάννου - Χ. Καρανάσιου - Μ. Kappler στον τόμο Ι. Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister - Χ. Καρανάσιου - Μ. Kappler - Χ. Χοτζάκογλου, ό.π. (σημ. 14), σ. 534 («Τι κακόν θανατηφόρον, τι ολέθριον πληγή!»).

18. Τέσσερις από τις οποίες, γραμμένες ή δημοσιευμένες ως το 1818-1820, έχουν ήδη (ανα)δημοσιευτεί ή μεταγραφεί, αφενός στην έκδοση της Α. Φραντζή, ό.π. (σημ. 15), σσ. 124-126 (αρ. 5), σσ. 231-233, αφεντέρου στη μεταπτυχιακή εργασία της Α. Τσακιρίδου, ό.π. (σημ. 14), σσ. 333-334, και στη διδακτορική της επέκταση. Δεν έχει δημοσιευτεί ακόμα, παραδόξως, η «μελοποιημένη» παραλλαγή του (προσιτότατου, πάντως, σε αθηναίους ερευνητές) χφ της Γενναδείου Βιβλιοθήκης 231 (βλ. παραπάνω, σημ. 15), ενώ η επίσης «μελοποιημένη» παράλλαγή της όψιμης ανθολογίας «γραικικών τραγουδιών» Η Πανδώρα... του Θεόδωρου Παπαπαράσχου (Φωκαέως), τ. 1, Κωνσταντινούπολη 1843, σσ. 6-8 («σεμαί του πεστέ, ουσούλ σεμαί...»), έχει ανατυπωθεί φωτοαναστατικά, Αθήνα, «Κουλτούρα», 2004, και είναι προσιτή και στο διαδίκτυο (<https://pergamon.lib.uoa.gr/uoa/dl/frontend/browse.html?p.id=168165>).

Γιώργος Κεχαγιόγλου

Η ομοιοκαταληξία στον Κήπο Χαρίτων του Kaisáριου Δαπόντε

Στο άρθρο αυτό εξετάζεται η ρίμα στον Κήπο Χαρίτων του Kaisáριου Δαπόντε μέσα από ενδεικτικά παραδείγματα κι αποσπάσματα της σύνθεσης. Η ρίμα των στίχων του Κήπου Χαρίτων είναι ζευγαρωτή και κυρίως απλή.¹ Τα τελευταία τονισμένα φωνήεντα των στίχων ριμάρουν και ως εκ τούτου δημιουργείται ένας ηχητικός και τονικός παραλληλισμός.² Η ηχητική σύμπτωση δημιουργεί τις βάσεις για τη ρυθμικότητα της ρίμας λόγω της περιοδικής επανάληψης και εμφάνισής της,

πράγμα που απαντά στον Κήπο Χαρίτων. Η περιοδική εμφάνιση ποικίλων ομοιοκαταληξιών συντελεί στην ποικίλη ρυθμικότητα της σύνθεσης. Η ομοιοκαταληξία αποτελεί υφολογικό παράγοντα και είναι άξια προσοχής ως προς την ανάλυση της εσωτερικής δομής και ποιητικής ενός μεμονωμένου έργου, όπως είναι ο Κήπος Χαρίτων. Στη μελέτη της ρίμας από φωνολογική πλευρά ενδιαφέρουν οι ήχοι, οι λέξεις και οι συνδυασμοί των λέξεων. Η εντύπωση που προκαλεί η ρίμα οφείλεται και σε άλλα δύο μετρικά φαινόμενα, τη στίξη και τον διασκελισμό. Σύμφωνα με τον Χ. Λ. Καραόγλου,³ η καταγραφή των λέξεων ρίμας πρέπει να γίνεται με τη στίξη τους. Το φαινόμενο της ομοιοκαταληξίας αφορά στην πράξη⁴ στίχους και όχι λέξεις. Ωστόσο, η ρίμα συνεισφέρει στην οργάνωση της λεξικο-σημασιολογικής πληροφορίας στο διανοητικό λεξικό.

Στον Κήπο Χαρίτων εντοπίζονται ομόηχες ρίμες, δηλαδή τμήματα λέξεων ομόηχων με το τελικό τμήμα άλλων λέξεων. Ως εκ τούτου, η θέση της ομοιοκαταληξίας είναι σταθερή και ευδιάκριτη. Λόγου χάρη η ομοιοκαταληξία στο ένα σκέλος ενσωματώνει τμήμα λέξης του δεύτερου σκέλους: «ξεύρω-εύρω» (II, 113-114), «Παλαιολόγος-λόγος» (VIII, 185-186), «εκπλαγήναι-είναι» (XI, 97-98), «συμπάθη-πάθη» (XI, 449-450), «διαβόλου-όλου» (II, 633-634), «μεγάλο-άλλο» (XV, 249-250), «Εφέσω-έσω» (XVI, 413-414) κ.ο.κ. Στη ρίμα «ξεύρω-εύρω» έχουμε το φαινόμενο της ένδειας, δηλαδή της αφαίρεσης φωνήεντος, «ξεύρω» αντί ηξεύρω. Όλες οι παραπάνω ρίμες συμπίπτουν ηχητικά και διαφέρουν σημασιολογικά. Πρόκειται για «ομοιοκαταληξίες-ηχώ»,⁵ οι οποίες απαντούν διάσπαρτες σε όλο τον Κήπο Χαρίτων.

Οι «ομοιοκαταληξίες με προσθήκη»⁶ είναι το αντίστροφο της ομοιοκαταληξίας-ηχώ. Η προσθήκη συντελείται στην πρώτη λέξη της ρίμας και προκύπτει η δεύτερη λέξη: π.χ. «βάλλει-προσβάλλει» (I, 83-84), «έχω-μετέχω» (II, 49-50), «άλλος-μεγάλος» (II, 63-64), «έχει-τρέχει» (VII, 336-337), «Αδη-ομάδι» (IX, 233-234), «χωρίον-εγχωρίων» (X, 63-64), «ώρας-χώρας» (XI, 127-128), «λέγω-κλαίγω» (XI, 277-278), «Ηρα-καχομοίρα» (XV, 259-260), «θεία-αληθεία» (XVI, 248-249) κ.ο.κ. Υπογραμμίζουμε την ετυμολογική συγγένεια της ρίμας-ηχώ «συμπάθη-πάθη» (XI, 449-450) ή την παρετυμολογική σχέση της ρίμας με προσθήκη «Αδη-ομάδι» (IX, 233-234).

Η διαφορά των δύο υποκατηγοριών της ρίμας που αναφέραμε, έγκειται ακόμη και στον αριθμό των συμφώνων, π.χ. «έχει-τρέχει» (VII, 336-337), ή στον αριθμό των συλλαβών μαζί με το σύμφωνο το οποίο η ρίμα ενσωματώνει, π.χ. «μεγάλο-άλλο» (XV, 249-250), «χαρίτων-ήτον» (V, 113-114) κ.ο.κ. Η τυπολογική κατάταξη της ρίμας συμβάλλει στην καλύτερη δυνατή προσέγγιση του φαινομένου και της σημασιολογικής και φωνητικής απόστασης των λέξεων ως προς τη θέση τους στα συμφραζόμενα του κεμένου. Η μικρή πολλές φορές ηχητική διαφορά της ρίμας ηχούς και ρίμας με προσθήκη υπονομεύει εν μέρει την ποικίλη και πλούσια φύση της ρίμας του Κήπου Χαρίτων. Όμως, η σημασιολογική και ηχητική ποικιλία των λέξεων ρίμας χαρακτηρίζουν τη ρίμα του Δαπόντε ενδιαφέρουσα, αίρουν τη μονοτονία και τυχόν μεμονωμένες περιπτώσεις υπονόμησης της. Όμοιες ηχητικά ρίμες με διαφορά στον πρώτο φθόγγο παρατηρούμε π.χ. στο ζεύγος «λίθος-μήθος» (XI, 79-80). Μια ενδιαφέρουσα περίπτωση ρίμας είναι το ζεύγος «πανώλης-Πόλις» (XI, 115-116). Η παρήχηση του π και η ποικιλία των φθόγγων πα- και πο- είναι ιδιαίτερος σημαντικές, για να τονιστεί το θανατικό στην Πόλη τα χρόνια της περιουσίας του Δαπόντε. Πλούσια ομοιοκαταληξία ομωνύμων εντοπίζεται σπάνια στην ποιητική σύνθεση, π.χ. τα ζεύγη «χαίρει-χέρι» (II, 43-44· IV, 193-194), «σύχο-σήχω» (V, 271-272), «οι δύο-ιδίω» (VIII, 179-180), «χήρας-χείρας» (VII, 130-131· VIII, 77-78). Πρόκειται για ομόηχες λέξεις με διαφορετικό σημασιολογικό περιεχόμενο.⁷

Οι ομοιοκαταληξίες του Κήπου Χαρίτων είναι παροξύτονες λόγω του υποχρεωτικού τονισμού στη 14η συλλαβή. Μία παροξύτονη ομοιοκαταληξία είναι πιο ενδιαφέρουσα από μία οξύτονη λόγω της έκτασης που καλύπτει η πρώτη, ως προς τον αριθμό δηλαδή των στίχων που περιπλέκει.⁸ Οι ρίμες του Δαπόντε δεν είναι περίπλοκες και επιπλέον αυτές εκμεταλλεύεται την ευκολία που προσφέρουν οι λεγόμενες «γραμματικές ομοιοκαταληξίες»,⁹ π.χ. «διηγούμαι-καυχούμαι» (III, 1-2), «ψυχωμένο-καημένο» (VII, 316-317), «κατοικούμεν-περιπατούμεν» (II, 279-280) κ.ο.κ. Οι παραπάνω ρίμες με καταλήξεις είναι, κατά τον Κοκόλη,¹⁰ οι λιγότερο «έξυπνες» και «σημαίνουσες» ομοιοκαταληξίες.

Το ρηματικό ζεύγος «διηγούμαι-καυχούμαι» (III, 1-2) ή το τετραμερές ρηματικό ζεύγος «εταπεινώθην-εκακώθην-φυλακώθην-εγυμνώθην» (IV, 5-8) είναι γραμματικές ομοιοκαταληξίες οι οποίες σχηματίστηκαν μόνο με τις γραμματική κατάληξη -ομαι και -ωθην αντίστοιχα. Τα παρακάτω ρήματα είναι του ίδιου γραμματικού μέρους του λόγου, του ίδιου χρόνου, προσώπου, αριθμού καθώς και του ίδιου συντακτικού επιπέδου. Στους στίχους:

*σαν το πουλί πλιο έπεσα, πεσών εταπεινώθην,
ταπεινωθείς επτώχυνα, πτωχύννας εκακώθην,
έφυγα, εξορίσθηκα, πιάσθηκα, φυλακώθην,
κ' έτσι απ' όλα τα καλά αξίως εγυμνώθην*

παρατηρείται μια συντακτική και γραμματική ομοιότητα στις ρίμες (ίδιο πρόσωπο, χρόνος, φωνή κτλ.). Το τετραμερές ρηματικό ζεύγος «εταπεινώθην-εκακώθην-φυλακώθην-εγυμνώθην» είναι μια ασυνήθιστη επιλογή γραμματικής ρίμας στο έργο του Δαπόντε. Πρόκειται για έναν γραμματικό παραλληλισμό στη βάση του μορφολογικού και συντακτικού παραλληλισμού, που δύναται να έχει και σημασιολογικό παραλληλισμό.¹¹ Η γραμματική επανάληψη πήρε τη θέση της ρίμας, με τον φωνολογικό παραλληλισμό να είναι αναπόφευκτος.

Η σχέση ανάμεσα στις γραμματικές και ρυθμικές δομές του παραπάνω αποσπάσματος αποδίδονται με τον όρο «grammetrics»¹² (γραμματικο-μετρικά), δηλαδή μια μετρική δομή στίχων περικλείει τη συντακτική δομή των προτάσεων. Η σύνταξη και το μέτρο συνταιριάζονται προκειμένου να επιτευχθούν οι διακριτές ενότητες νοήματος. Η σειρά των σημείων στίξης σηματοδοτεί το τέλος των γραμματικών ενότητων, οι οποίες παράγονται από τις φωνολογικές ενότητες έκαστου στίχου (τόνοι, ρίμες και αριθμός συλλαβών) για να προκύψει μια περιοδικότητα στην κατανομή των παύσεων στο τέλος των στίχων.

Το λογοτεχνικό νόημα του παραπάνω αποσπάσματος δεν δύναται να αποχωριστεί από τον επαναλαμβανόμενο ήχο που προκύπτει από τις ρίμες καθώς κι από τη μορφή των λέξεων του κειμένου. Η οπτική εξέταση του παραπάνω αποσπάσματος γίνεται υπό το πρίσμα της φωνητικής-σημασιολογικής σειράς των όρων. Η δύναμη της ανθρώπινης επίγνωσης και έκφρασης συναρτάται με τους μορφολογικούς παραλληλισμούς του γλωσσικού συστήματος. Τα «γραμματικο-μετρικά» εξηγούν στην περίπτωση του παραπάνω αποσπάσματος το γιατί, το πώς και πού μια έντονη εμπειρία, στην περίπτωσή μας του Δαπόντε, είναι ύψιστη στη λυρική ποίηση. Μέσα από το ψαλίδισμα της γραμματικής και του μέτρου είναι εμφανής η ένταση κι η επίγνωση μιας κατάστασης. Το περιεχόμενο των ρημάτων του αποσπάσματος είναι αρκετό για να καλύψει τον ιστό του λόγου, αλλά αρκετά ισχνό για να καλύψει τις νωπές μνήμες από την τραγική κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει το ποιητικό υποκείμενο.

Ο Κ. Θ. Δημαράς¹³ χαρακτήρισε τους δεκαπεντασύλλαβους στίχους του Κήπου

Χαρίτων προϊόντα «μνημοτεχνίας». Το πλαίσιο στο οποίο χαρακτηρίζονται δείγματα «μνημοτεχνίας» οι στίχοι του έργου που μελετάμε έγκειται, κατά τον Δημαρά, στην ακόρεστη επιθυμία του Δαπόντε να αποθησαυρίζει γνώσεις, εντυπώσεις και πληροφορίες.¹⁴ Μία από τις πρακτικές λειτουργίες¹⁵ του μέτρου από ιστορική άποψη είναι η μνημοτεχνία. Το μέτρο γίνεται το μέσο της απομνημόνευσης των πράξεων που πρόκειται να εκτεθούν από τον δημιουργό. Η επανάληψη της ρίμας με τη συνέργεια του μέτρου, στην περίπτωση που μελετάμε, θα βοηθούσαν τον ποιητή να συγκρατήσει στίχους φόρμουλες και σταθερά στιχουργικά σχήματα. Λόγου χάρη στο παραπάνω παράδειγμα η επανάληψη της κατάληξης -ωθην, η σταθερή χρήση του ίδιου ρηματικού γένους, προσώπου, φωνής, οι ετυμολογικές συγγένειες θα δημιουργήσαν το κατάλληλο έδαφος για την ανάπτυξη της «μνημοτεχνίας». Η μνημοτεχνική χρήση της ομοιοκαταληξίας έχει επαναληπτικό χαρακτήρα¹⁶ τόσο στον δημιουργό όσο και στον αναγνώστη.

Δεδομένης της κανονικής εναλλαγής ζευγαρωτής ομοιοκαταληξίας, δηλαδή του σχήματος της ζευγαρωτής ομοιοκαταληξίας ααββγγ, μια ρίμα επαναλαμβάνεται ξαφνικά τέσσερις φορές ολόδια. Αποτέλεσμα αυτής της επανάληψης είναι η διάφευση της προσδοκίας μας λόγω της εναλλαγής των ζευγαρωτών ομοιοκαταληξιών. Ο ποιητής μάς καλεί να ακούσουμε τα βάσανα που υπέστη κι έτσι προκύπτουν τέσσερις διαδοχικοί στίχοι με την ίδια ομοιοκαταληξία. Η επανάληψη της ρίμας οθην δεν μπορεί να οφείλεται σε μετρική αβλεψία του ποιητή, παρά να είναι ηθελημένη. Υποστηρίζω ότι ο στόχος του ποιητή ήταν να τονίσει με ένταση και δραματικότητα τα όσα άσχημα υπέστη. Η τετραμερής έκταση της ρίμας θα βοηθούσε τον Δαπόντε να τονίσει δυσάρεστες όψεις του εγκόσμιου βίου του. Να σημειωθεί ότι οι λέξεις είναι ετυμολογικά συγγενικές «εταπεινώθην-ταπεινωθείς», «επτώχυνα-πτωχύννας», «έπεσα-πεσών».

Συμπερασματικά, μέσα από τις κατηγοριοποιήσεις της ομοιοκαταληξίας προκύπτουν ποικίλες ομάδες λέξεων ρίμας ως προς τους φωνολογικούς, μορφολογικούς και σημασιολογικούς συσχετισμούς. Η ηχητική επανάληψη των τελικών ήχων κι ο φωνητικός πλούτος του Κήπου Χαρίτων καθιστούν τις ρίμες του Δαπόντε μοναδικές κι ευρηματικές ως προς τη γλωσσική, γραμματική, φωνολογική, φωνηεντική, συντακτική και μορφολογική ποικιλία. Διαπιστώνεται ακόμη ότι η ρίμα στον Κήπο Χαρίτων συμβάλλει στην ανάπτυξη περισσότερων κι ειδικότερων σημασιών. Η ρίμα, ως συμβολική κατασκευή στον Κήπο Χαρίτων, δύναται να χαρακτηρισθεί ως ένα πολιτισμικό εγχείρημα. Ιδωμένος σε κοινωνιο-πολιτισμικές βάσεις, ο φωνολογικός και σημασιολογικός ρόλος της ρίμας συνέβαλε στη λειτουργία της ρίμας ως υφολογικού μηχανισμού.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Το θέμα του παρόντος άρθρου αναπτύσσεται εκτενώς σε σχετικό κεφάλαιο της μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας μου με τίτλο «Μετρικολογικά στον Κήπο Χαρίτων του Καισαρίου Δαπόντε», που εκπονήθηκε στο τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων το 2017 με επόπτρια την αναπληρώτρια καθηγήτρια Αθηνά Βογιατζόγλου. Θα ήθελα να ευχαριστήσω εξίσου το ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη και το Ίδρυμα Παιδείας και Ευρωπαϊκού Πολιτισμού για τη χορηγία υποτροφίας για τις μεταπτυχιακές σπουδές μου.

1. Η διάκριση της απλής ρίμας από την πλούσια έγκειται στην εξής διαφορά. Όταν δύο λέξεις ριμάρουν και η ρίμα καλύπτει πάνω από δύο φθόγγους-τονισμένα φωνήεντα της λέξης είναι πλούσια. Στην περίπτωση κατά την οποία η ρίμα καλύπτει μόνο τα τελευταία φωνήεντα των λέξεων που ριμάρουν είναι απλή. Στον Κήπο Χαρίτων η ρίμα είναι απλή. Περισσότερα για την απλή και πλούσια ρίμα βλ. Ε. Α. Κοκόλης, *Η ομοιοκαταληξία. Τύποι και λειτουργικές διαστάσεις*, Αθήνα, Στιγμή, 1993, σσ. 67-68.

Συνδρομή ετησία Εξωτερικού φρ. 30 χρ.
» εξάμηνος » » 15 ».³

Η εφημερίδα κυκλοφόρησε πράγματι, όπως δείχνει η ακόλουθη είδηση από την εφημερίδα της Χαλκίδας (επί πολλά έτη παλιότερης εκλογικής περιφέρειας του Φλογαϊτή) *Εύριπος*:

«Νέα Ζωή». Υπό τον τίτλον τούτον ανέτειλεν εις τον δημοσιογραφικόν ορίζοντα των Αθηνών σπουδαία εφημερίς μεγαλόσχημος, ής τας αρχάς και την μέλλουσαν σταδιοδρομίαν της, αυτή η τιτλοφορία δείκνυσιν. Οι συντάκται αυτής είνε εκλελεγμένοι εκ των αρίστων δημοσιογράφων, η ύλη δε εκτάκτως σπουδαία ούσα, έχει πρωτοφανή ποικιλίαν. Πολιτικώς εις ουδέν κόμμα ανήκει, είνε εφημερίς, της οποίας ο προορισμός είνε να εξυπηρετήση κατά το ενόν αυτή τα συμφέροντα του έθνους και να καθοδηγή την κοινήν γνώμην εις την ευθείαν οδόν, πραγματευομένη πάντα τα αναφεύμενα ζητήματα υπό την σημαίαν της αποκεντρώσεως άνευ ύβρεων και βιαιοπαθείας, ουχι δε και άνευ δυνάμεως, ήν θα αρύηται εκ της ορθότητος αυτών των αρχών της. Τα πρώτα φύλλα ενεποίησαν αρίστην εντύπωσιν και πιστεύομεν, ότι θα απολαύση υποστηρίξεως προς κοινόν αγαθόν.⁴

Οι ευχές όμως δεν ευοδώθηκαν και ο βίος της εφημερίδας υπήρξε πολύ βραχύς, σύμφωνα με το ακόλουθο σημείωμα της *Εστίας*, στις 11.7.1899:

Νέα Ζωή...σε λόγου σας!

Η «Νέα Ζωή», εφημερίς καθημερινή και της αποκεντρώσεως, η οποία μόλις ένδεκα ημερών ζώην ηρίθμησε, διά του σημερινού της φύλλου δηλοί εις τους πεντακισχιλίους συνδρομητάς της και εις τους εκατό αναγνώστας της, ότι ο πόλεμος, τον οποίον της εκήρυξεν ο διευθυντής του πρακτορείου των εφημερίδων κ. Τσαγκάρης την αναγκάζει να μεταστή εις την άλλην ζώην και να μας αφήση χρόνους.

Και οι μεν αναγνώσται της θα παρηγορηθούν ταχέως, οι δε συνδρομηταί της, των οποίων οι πλείστοι κατά τα εν τη αγορά αδόμενα είχαν προπληρώσει την συνδρομήν των και από διετίας μάλιστα, αυτοί θα είνε και αν είνε που θα αισθάνονται το τραύμα καιριώτερον...επί της τσέπης των.

Τουλάχιστον αυτό ας τους χρησιμεύση ως μάθημα να <μην> εμπιστεύονται εις ανθρώπους περιερχομένους την Ελλάδα και εισπράττοντας συνδρομάς επί τη υποσχέσει ότι θα εκδώσουν μίαν εφημερίδα οιανδήποτε εις το μέλλον, η οποία θα εκδοθή πάντοτε διά να σωθή από τας διαμαρτυρήσεις των συνδρομητών της, αλλά θα παύση μετ' ολίγας ημέρας, διότι την πολεμεί ο Τσαγκάρης, την καύμενη!

Το πάθημα αυτό, της προπληρωμής δηλ. εις αγνώστους ανθρώπους συνδρομής δι' εφημερίδα ανύπαρκτον, δεν τιμά καθόλου την ευφυΐαν του Ρωμηού.

Και ένα λίγο μεταγενέστερο σημείωμα της *Εφημερίδος* (στηλή «Πινακίδες», 23.7.1899), απάντηση σε συνδρομητή της *Νέας Ζωής*, ο οποίος προφανώς διαμαρτύρεται για τις ευθύνες του Κεντρικού πρακτορείου διανομής τύπου του Σπύρου Τσαγκάρη, επιβεβαιώνει ότι η εφημερίδα σταμάτησε την κυκλοφορία της πολύ γρήγορα, αφήνοντας απροστάτευτους όσους είχαν προπληρώσει τη συνδρομή τους:

Συνδρομητή της «Νέας Ζωής»: Αποταθήτε λοιπόν τώρα προς τον κ. Φλογαϊτή να σας πληρώσει την προκαταβληθείσαν συνδρομήν, αφού αυτός σας τον συνέστησε [υπονοεί προφανώς τον διευθυντή Αντώνη Δούφα]. Εις τί ευθύνεται ο κ. Τσαγκάρης; Παρηγορηθήτε εν τοσούτω ως η αλώπηξ που έκοψε την ουράν της. Δεν είσθε μόνος. Οι ομοιοπαθείς σας ανέρχονται, ως λέγεται, εις 2.000.

Στη διακοπή της ίδιας εφημερίδας αναφέρεται και ο Κωστής Χαιρόπουλος στον

ετήσιο απολογισμό του 1899 που δημοσιεύει στο *Σκριπ* την Πρωτοχρονιά του 1900, δίνοντας λίγο διαφορετικά στοιχεία για τον αριθμό των φύλλων που κυκλοφόρησε:

Εκδίδεται η «Νέα Ζωή» και αρχίζουν αι διδασκαλικά μεταβολαί. Η έκδοσις της «Νέας Ζωής» διαρκεί επτά ημέρας και 15 χιλιάδας δραχμάς των συνδρομητών. Κατόπιν πέφτει το κανόνι, το οποίον φυσικά είνε των 7 και 15.⁵

Εξαιτίας, πάντως, αυτής της εξέλιξης ο διευθυντής Δούφας είχε γίνει διαβόητος για την ασυνέπειά του απέναντι στους συνδρομητές, όπως δείχνει το παρακάτω περιπαικτικό σχόλιο της εφ. *Σκριπ*, τον Φεβρουάριο του 1900:

Αι εφημερίδες της Σπυρεάς Ελλάδος και της Θεσσαλίας επιστώσι την προσοχήν των κατοίκων εις κάποιον Δούφαν, συλλέγοντα συνδρομάς διά την έκδοσιν εφημερίδος. Το όνομα του κ. Δούφα είνε γνωστόν εις το πυροβολικόν της Ελλάδος εκ της εκδόσεως της αιμηνήστου «Νέας Ζωής». Ήδη ο κ. Δούφας, αρχίσας πάλιν να συλλέγη συνδρομάς, εισήλθεν εις την Θεσσαλίαν, όπως εισήλθε και ο Ετέμ προ τριών ετών. Αδύνατον πλέον να σωθώμεν, εκτός εάν ο Τσάρος αποστείλη τηλεγράφημα παρακαλών τον Δούφαν να σταματήσει εις τας Θερμοπούλας.⁶

Ο αρχισυντάκτης Αν. Δούφας είναι πιθανόν ο γεννημένος στην Ανδρίτσεινα το 1872 ή 1874 δικηγόρος και δημοσιολόγος/πολιτειολόγος Αντώνιος Π. Δούφας. Η μαρτυρία από την Ακρόπολη (7.1.1898) που είχαν θησαυρίσει οι Δημητρακόπουλος και Χριστοδούλου μάς πληροφορεί ότι είχε διατελέσει ανταποκριτής της εφημερίδας από την Ανδρίτσεινα. Σπούδασε νομικά στην Αθήνα και κατά τη δεκαετία του 1890 δραστηριοποιήθηκε στον χώρο των εφημερίδων εκδίδοντας το 1898 την εβδομαδιαία *Νέα Ζωή* (με τη συμμετοχή του νομικού Σ. Βεζανή) και το 1899 την καθημερινή ομότιτλη εφημερίδα (εξασφαλίζοντας την εμπιστοσύνη του νομικού και πολιτικού Θ. Ν. Φλογαϊτή), βραχύβια έντυπα και τα δύο. Στα τέλη της δεκαετίας του 1900 τον συναντούμε ως πρόεδρο του συλλόγου «Ανόρθωσις», με αποκεντρωτικό πρόγραμμα («Λαϊκαί διαλέξεις», *Σκριπ*, 18.9.1909, «Εν ονόματι της πολιτικής χρηστότητος! Ο υπουργός της παιδείας αντικείμενον ψυχολογικής ερεύνης», *Σκριπ*, 24.9.1910), και ως υποψήφιο βουλευτή στον νομό Μεσσηνίας στο πλευρό του Ελευθερίου Βενιζέλου (Τριφυλλιακός Αστήρ, «Κυπαρισσία», *Σκριπ*, 6.11.1910). Στα μέσα της δεκαετίας του 1910 γίνεται φιλοβασιλικός και οπαδός του Δημητρίου Γούναρη συμμετέχοντας στο ανάθεμα του Βενιζέλου, ενώ ύστερα από την υπερίσχυση των βενιζελικών υφίσταται διώξεις και εξορίζεται στην Κορσική. Κατά τη δεκαετία του 1920 δραστηριοποιείται με πλήθος διαλέξεων υπέρ της ίδρυσης «Ενοριακών Συνδέσμων», σκοπός των οποίων είναι η διάσωση και αναβίωση των ελληνικών ιδανικών και εθίμων και ο εξοβελισμός των ευρωπαϊκών συρμών (βλ., π.χ., «Ένας αγών», *Σκριπ*, 24.2.1921). Συμμετέχει επίσης στην ίδρυση κατηχητικών σχολείων και συλλόγων καλλιέργειας της βυζαντινής μουσικής. Το 1929 εκδίδει τον τόμο *Χριστός και Έλληνες* (Αθήνα, τυπ. Μαρκόπουλου). Πιθανόν να πέθανε στις 19.7.1939 σε ηλικία 67 ετών (άρα γεννήθηκε στα 1872), αν αυτός είναι ο αποθανών «φιλόλογος» Αντώνιος Δούφας που καταγράφει το Ληξιαρχείο της ημέρας στην εφ. *Η Καθημερινή*, 20.7.1939.⁷

Ο Δημητρακόπουλος και Χριστοδούλου θησαύρισαν επίσης την πληροφορία ότι ένας φάκελος με σπαράγματα από το αρχείο της εφημερίδας *Νέα Ζωή* δημοπρατήθηκε στην Αθήνα στις 16.5.1994 από τον παλαιοβιβλιοπωλικό οίκο Κ. Σπανού (βλ. *Βιβλιοφιλικά Νέα*, 35η Δημοπρασία Σπανίων Βιβλίων Ελλήνων Βιβλιοφίλων: 16 και 17 Μαΐου 1994, σ. 19, αριθμ. 264). Αυτή η εφημερίδα *Νέα Ζωή* ίσως είναι η ίδια με

δημοσίευμα χάρη στις πληροφορίες της διευθύντριας της Δημόσιας Βιβλιοθήκης Ανδρίτσαινας κ. Αντωνίας Βλαχούση, την οποία και ευχαριστώ θερμά.

8. Βλ. το αναλυτικό και καθοδηγητικό ευρετήριο στην έκδοση Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, *Αλληλογραφία*. Φιλολογική επιμέλεια Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Αθήνα, Δόμος, 1992.

9. *Εφημερίς*, 18.8.1887. Η επιστολή αυτή – θα την παρουσιάσουμε σε επόμενο δημοσίευμα – κλείνει τη διαμάχη Αλ. Παπαδιαμάντη - Αίολου.

Λάμπρος Βαρελάς

Λίγο περισσότερα για τον κυρ Στέφανο, τον Πρόεδρο

Στο σημείωμά του για το «δωμάτιο του Παπαδιαμάντη στη Δεξαμενή» (*Μικροφιλολογικά* 41, σσ. 18-20), ο Λάμπρος Βαρελάς παραθέτει άρθρο της εφ. *Εμπρός* από το 1911 στο οποίο γίνεται λόγος για έναν φίλο του Παπαδιαμάντη «που όλοι τον φωνάζουν κύριε Πρόεδρε». Ο Α. Β. αναφέρει και άλλες πηγές στις οποίες γίνεται λόγος για αυτόν τον φίλο του Παπαδιαμάντη, ανάμεσά τους και επιστολή του ίδιου του Παπαδιαμάντη, ο οποίος τον αποκαλεί «κυρ Στέφανο, τον Πρόεδρον», όπως και ένα άρθρο του Κ. Βάρναλη (ανυπόγραφο) το 1937 στην *Πρωία*. Εικάζει επίσης ότι «κατά πάσα πιθανότητα» ο αποκαλούμενος Πρόεδρος ταυτίζεται με έναν «απόμαχο της βιοπάλης» που αναφέρει σε δημοσίευμα του 1911 ο Νίκος Καρβούνης.

Έχω επιφυλάξεις για την εικασία αυτή, διότι ο «κυρ Στέφανος ο Πρόεδρος» φαίνεται πως ήταν πασίγνωστος τύπος της Δεξαμενής στον καιρό του. Έχουμε την τύχη να γνωρίζουμε αρκετά γι' αυτόν τον φίλο του Παπαδιαμάντη κυρίως μέσα από τα γραφτά του Κώστα Βάρναλη. Ειδικά στις αναμνήσεις που δημοσίευσε το 1935 στον *Ανεξάρτητο*, τις οποίες εξέδωσε ο Κώστας Παπαγεωργίου (*Κέδρος* 1981) με τον τίτλο *Φιλολογικά απομνημονεύματα*, ο Βάρναλης αφιερώνει πάνω από δύο σελίδες βιβλίου (σσ. 78-80) στον κυρ Στέφανο, στο κεφάλαιο «Η φιλολογική μποέμ της Δεξαμενής».

Από εκεί μαθαίνουμε ότι ο κυρ Στέφανος ήταν παλαιότερα αμαξάς στο επάγγελμα, και μάλιστα πρόεδρος του σωματείου των αμαξηλατών. Όταν γέρασε, άφησε το αμάξι στον γιο του, αλλά κράτησε τον τίτλο του προέδρου και το καμάρι πως είχε μεταφέρει με το αμάξι του όλες τις διασημότητες της εποχής και πως είχε δει τον κόσμο «δυο μέτρα ψηλότερα από όλο το κοινό πλήθος των πεζών». Έμενε στην οδό Σπενσίππου και από τότε που σταμάτησε να δουλεύει, σπανιότατα κατέβαινε στο κέντρο της Αθήνας, αν και είχε ταξιδέψει στο Παρίσι όπου ζούσε ο άλλος γιος του. Ήταν «το στοιχείο της Δεξαμενής» ή αλλιώς ο «Πρόεδρος της Δεξαμενής». Είχε παιδιάστικα γαλανά μάτια, ήταν κουρεμένος σύρριζα, υπέφερε από ρευματισμούς και γι' αυτό φορούσε χειμώνα-καλοκαίρι γκέτες, και του άρεσε να μιλάει με ελληνικούς, διαστρέφοντας τις λέξεις (π.χ. νάπτες). Όταν έμαθε τον θάνατο του Παπαδιαμάντη στη Σκιάθο, ο κυρ Στέφανος θυμόσοφα αποφάνθηκε πως ο φίλος του «γλίτωσε από την κακοχημία του κόσμου τούτου».

Ολοφάνερα ο Βάρναλης γνωριζόταν καλά με τον κυρ Στέφανο και όχι μόνο μέσω του Παπαδιαμάντη. Τον αναφέρει αρκετές φορές σε χρονογραφήματά

του· ο κυρ Στέφανος συμπρωταγωνιστεί μαζί με τον Παπαδιαμάντη στο χρονογράφημα «Το Πάσχα του Παπαδιαμάντη» (*Πρωία*, 23.5.1943), αλλά μνημονεύεται επίσης ανεξάρτητα από τον Σκιαθίτη τουλάχιστον σε άλλα τρία χρονογραφήματα, δύο φορές όταν γίνεται λόγος για αμαξές και αμαξάδες («Περανογραφήματα, δύο φορές όταν γίνεται λόγος για αμαξές και αμαξάδες («Περανογραφήματα, δύο φορές όταν γίνεται λόγος για αμαξές και αμαξάδες», *Πρωία* 17.5.1941· «Ποδάρια και τροχοί», *Προσδ. Φιλελεύθερος*, 27.5.1950) και άλλη μια φορά («Καλώς όρισε!»), *Προσδ. Φιλελεύθερος*, 12.5.1950) όταν ο Βάρναλης παρεμπιπτόντως αναφέρει πως ο κυρ Στέφανος συνήθιζε να λέει για «ραβδαία βροχή» (αντί ραγδαία).

Ο Βάρναλης τον αποκαλεί μοναδικό φίλο του Παπαδιαμάντη, τον μόνο άνθρωπο που είχε το προνόμιο και την ελευθερία να τον πλησιάζει. Μια και ο κυρ Στέφανος ήταν τόσο πολύ οικείος με τον Παπαδιαμάντη και επιπλέον ήταν, κατά κάποιον τρόπο, προσωπικότητα στον κύκλο του, δεν θεωρώ πολύ πιθανό να είναι αυτός ο «γέρον απόμαχος της βιοπάλης» του Καρβούνη, έστω κι αν η ηλικία ταιριάζει. Δεν έχει βέβαια μεγάλη σημασία – ας πούμε ότι, μια και δόθηκε η ευκαιρία, είπαμε μερικά πράγματα ακόμα για τον «πρόεδρο της Δεξαμενής». Να σημειωθεί επίσης και μια άλλη μικροφιλολογική λεπτομέρεια: το άρθρο του Βάρναλη στην *Πρωία*, που αναφέρει ο Λάμπρος Βαρελάς, το οποίο αργότερα ο Βάρναλης το ενέταξε, με κάποιες αλλαγές, στο βιβλίο του *Άνθρωποι*, είναι σημερινό και για έναν άλλο λόγο: είναι το πρώτο της πολύχρονης και γόνιμης συνεργασίας του ποιητή με την εφ. *Πρωία*. Ανυπόγραφο βέβαια, εξαιτίας της δικτατορίας του Μεταξά, όπως και ανυπόγραφη ή ψευδώνυμη ήταν όλη η συνεργασία του Βάρναλη στην *Πρωία* ως τον Οκτώβριο του 1940.

Νίκος Σαραντάκος

Σατιρικοί και άλλοι στίχοι του Βασίλη Μιχαηλίδη

Ι. Στις πρώτες βουλευτικές εκλογές στην Κύπρο, που έγιναν τον Ιούνιο του 1883, ο μητροπολίτης Κιτίου Κυπριανός Οικονομίδης (1833-1886), συγγενής (μικρός θείος) και προστάτης του Β. Μιχαηλίδη, εκλέχθηκε μέλος του Νομοθετικού Συμβουλίου (1883-1886). Το γεγονός αυτό προκάλεσε έντονες αντιδράσεις, κυρίως για τον λόγο ότι μειωνόταν ο αριθμός της ελληνικής εκπροσώπησης στο Νομοθετικό Συμβούλιο από εννέα σε οκτώ βουλευτές, αφού ο Μητροπολίτης εκλέχθηκε βουλευτής σε δύο επαρχίες (Λάρνακας και Λεμεσού). Ένας από αυτούς που αρθρογραφούν εναντίον του Κυπριανού είναι ο λόγιος και πολιτευτής Ονούφριος Ιασονίδης (1846-1916)· σε εκτεταμένη επιστολή του στην εφ. *Στασίνας της Λάρνακας* (12/24.8.1883) τον χαρακτηρίζει συκοφάντη, πολιτικό ραδιούργο, φατριαστή, δόλιο και άνθρωπο κακής πίστωσης.¹ Στο δημοσίευμα του τελευταίου αντιδρά κάποιος με την υπογραφή Ω., με σατιρικούς στίχους γραμμένους στη Λεμεσό στις 18.8.1883 και δημοσιευμένους στην εφ. *Αλήθεια* της Λεμεσού (20/1.9.1883). Ο Α. Σοφοκλέους εξέφρασε την υποψία ότι πίσω από το αρχικό γράμμα Ω. κρύβεται ο Β. Μιχαηλίδης.² Εφόσον η πρόταση αυτή είναι βάσιμη, πρόκειται για άγνωστο ψευδώνυμο, που δεν έχει χρησιμοποιηθεί ξανά

από τον ποιητή. Όπως εξελίχθηκαν τα πράγματα, μπορούμε να αποδώσουμε με σιγουριά το άτιτλο αυτό σατιρικό ποίημα στον Β. Μιχαηλίδη:

Ίδεν' έναν που μας πτύει τους αφρώδεις του σιέλους;
Είν' εκείνος που μιλούσεν άλλοτε με τους Αγγέλους.
Και του δυστυχούς αφρίζει ως την σήμερον το στόμα,
περιήλθε τόσα μέρη και δεν έγιανεν ακόμα.
Τώρα φαίνεται για γούστον κάποιος τού έγγισε γενναίος (!)
και αφρίζει εναντίον βουλευτού Αρχιερέως.
Εύχομαι η Θεία Χάρις της Κερκύρας να τον σώσει,
μη τον φοβηθεί κι ο Χάρος και δεν πά' να τον γλιτώσει.

Μερικούς μήνες ύστερα από τη δημοσίευση των παραπάνω στίχων, ο Ιασονίδης εξαπολύει νέα επίθεση εναντίον του μητροπ. Κυπριανού, με το εκτεταμένο άρθρο του «Η Εκκλησία και η Πολιτεία κατά τον επίσκοπον Κιτίου κ. Κυπριανόν» (Η Φωνή της Κύπρου ή Στασίνας, 7/19.1.1884). Στο ίδιο φύλλο δημοσιεύει και το σατιρικό ποίημά του με τον τίτλο «Ποίησις κατ' ελευθέραν έμπνευσιν εκ των "Châtiments" του Victor Hugo». Με άλλα λόγια, ο Ιασονίδης γράφει ένα σατιρικό ποίημα με βάση το οργισμένο επικο-λυρικό έργο του Ουγκώ Τιμωρίες (1853), με το οποίο ο τελευταίος επαγγέλλεται την επικράτηση μιας παγκόσμιας δημοκρατίας. Αξίζει τον κόπο να παραθέσουμε εδώ το κείμενο του Ιασονίδη, αφού, όπως είναι γνωστό, προκάλεσε τη σατιρική αντίδραση του Μιχαηλίδη:

Άγετε, περιστρέφετε τον ανεμόμυλόν σας
και την κακήν σας και ψευδή γράφετ' εφημερίδα,
ξεσχίζετε τας σάρκας σας και τον εγκέφαλόν σας,
συκοφαντούντες τους χρηστούς πολίτας παρ' ελπίδα.

Προσδιορίζει ο Θεός το χόρτο εις τους τράγους,
τους Παρθενώνας εις το φως, τους άκμονας εις σφύρας,
εις πλοία και εις κύματα τα νώτα του πελάγους,
και τον κακούργον Σάτυρον εις βέλη της σατίρας.

Σάτυρος ως ο σατανάς, παρθένος ως εταίρα,
ο κρύπτων υπό το αισχρόν του ψεύδους προσωπίον
τους λογισμούς του τους φρικτούς, το σκότος εν ημέρα,
ο φέρων σχήμα ιερόν, εμπαιζών δε το θείον!

Ω Παντοδύναμε Θεέ, υπάρχουνσι και άλλοι
υπό το φως του ουρανού τοιοῦτοι θεομπαίχται,
Ταρτούφοι αλιτήριοι, υποκριταί μεγάλοι,
δημαγωγοί του τόπου των και του Χριστού εμπαιχταί!

Όσο μπορούμε να κρίνουμε, ο Ιασονίδης δεν απαντά (άμεσα τουλάχιστο) στο παραπάνω σατιρικό ποίημα (με την υπογραφή Ω.), όπως έχει υποστηρίξει ο Α. Σοφοκλέους. Ο στίχος «ο κρύπτων υπό το αισχρόν του ψεύδους προσωπίον» κάθε άλλο παρά αναφέρεται στον στιχουργό της Αλήθειας. Ολόκληρη η τρίτη στροφή του ποιήματος αναφέρεται στον βασικό στόχο της σάτιρας, δηλαδή στον μητροπ. Κυπριανό (ασφαλώς δεν χρειάζεται κόμμα στο τέλος του δεύτερου στίχου της στροφής αυτής· ο τρίτος στίχος επέχει θέση αντικειμένου στη μετοχή κρύπτων). Στο στόχαστρο της σάτιρας βρίσκεται, βέβαια, και ο εκ-

δότης και συντάκτης της εφ. Αλήθεια, ο Αριστοτέλης Παλαιολόγος. Υποθέτουμε ότι ο Ιασονίδης θα μπορούσε να αναγνωρίσει το πρόσωπο που έγραψε τους σατιρικούς στίχους με την υπογραφή Ω., έστω και αν δεν γνώριζε τη συγγενική σχέση του Κυπριανού με τον Β. Μιχαηλίδη. Ο τελευταίος, πάντως, αντέδρασε χωρίς καθυστέρηση στη νέα, σατιρική επίθεση του Ιασονίδη – και αυτό είναι μία επιπλέον, και μάλιστα ισχυρή, ένδειξη ότι ο ίδιος έγραψε και το προηγούμενο ποίημα: Μία βδομάδα αργότερα, δημοσίευσε (στην εφ. Αλήθεια, 26.1.1884) με το αρχικό γράμμα του μικρού του ονόματος (Β.) ένα πιο ουσιαστικό σατιρικό ποίημα σε δύο μέρη, που εξελίσσεται σε παρωδία, προτάσσοντας την παρακάτω σημείωση: «Συνέχεια και τέλος και εν μέρει διόρθωσις του εν τω παρελθόντι φύλλῳ του Στασίνου ποιήματος του δυστυχούς ποιητού Ο. Ι. Ιασονίδου. | Εάν το κοινόν με κατακρίνη ότι εξευτελίζω τον εαυτόν μου συνεριζόμενος τον κ. Ο. Ι. Ιασονίδη, λανθάνεται· η φιλανθρωπία απαιτεί να βοηθώμεν και να συνδράμωμεν όχι μόνον πάντα άνθρωπον, όχι μόνον παν ζών δυστυχούν και πάσχον, αλλά και αυτόν τον Ο. Ι. Ιασονίδη οσάκις μας τύχη. | Β.».

Όπως διευκρινίζεται στη σημείωση αυτή, η σάτιρα-παρωδία του Β. Μιχαηλίδη αποτελεί συνέχεια και τέλος του ποιήματος του Ιασονίδη (στο πρώτο μέρος), και «εν μέρει» διόρθωση (στο δεύτερο μέρος). Για τον λόγο αυτό εκφέρεται σε παρόμοιο στίχο και ρυθμό (ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο). Έτσι, στο πρώτο μέρος του ποιήματός του, που έχει ως τίτλο τον τελευταίο στίχο του ποιήματος του Ιασονίδη («Δημαγωγοί του τόπου των και του Χριστού εμπαιχταί»), ο Β. Μιχαηλίδης παρουσιάζει τον αντίπαλό του ως αυτοδημηγόρο ήρωα να μονολογεί και να αμφιβάλλει για την ψυχική του υγεία, να εξομολογείται στον Θεό και να εκθέτει τις αμαρτίες και τις μαρτυρημένες περιπέτειες της ζωής του· λ.χ. ότι εγκατέλειψε τη μνηστή του, ότι εξαγοράστηκε από τους Βρετανούς (την ίδια εποχή διορίζεται διερμηνέας στο Νομοθετικό Συμβούλιο· βλ. Στασίνας, 28/9.2.1884) ή ότι αυτοεξορίστηκε στην Αθήνα (στα χρόνια 1884-1890), ύστερα από συμπλοκή του με τον εκδότη της Αλήθειας, κατά την οποία ανέσυρε πιστόλι και πυροβόλησε για εκφοβισμό.³ Το δεύτερο μέρος του ποιήματος, με τον τίτλο «Διόρθωσις», αποτελεί πια μια παρωδία ρητορικών τρόπων και ανασκευή θεματικών μοτίβων ή άλλων στοιχείων από το ποίημα του Ιασονίδη. Ο Β. Μιχαηλίδης αναπαράγει εδώ (εκτός από τον ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο) θεματικά και εκφραστικά μοτίβα από το αρχικό κείμενο, τα τροποποιεί (επαναφέροντας και εδώ τις προσφιλείς ονολογίες του) και τα ανατρέπει, ώστε να λειτουργήσουν σατιρικά σε βάρος του αντιπάλου του. Αξίζει επίσης να προσεχθεί ότι ο σατιριζόμενος στόχος τόσο στο στιχούργημα της Αλήθειας όσο και στα δύο μέρη του δεύτερου ποιήματος συνδέεται με την Κέρκυρα, όπου υπήρχε φρενοκομείο:

«Δημαγωγοί του τόπου των και του Χριστού εμπαιχταί»
(Συνέχεια και τέλος του ποιήματός του)

Θεέ μου, πού ευρίσκομαι, τί λέγω και τί ψάλλω;
Έχω τας φρένας μου σωστάς; Σωστάς, δεν αμφιβάλλω.
Ω, Πλάστα μου, συγχώρησον τα αμαρτήματά μου·
τώρα προς Σέ γονυκλινώς ανοίγω την καρδιά μου
και όλην την αλήθειαν Σοι εξομολογούμαι.

Της Μαραθάσας γέννημα πως είμαι, δεν αρνούμαι.⁴
Ίδου πώς είναι η καρδιά και ο εγκέφαλός μου:
Εις τα ταξίδια δαπανώ τον πλούτον του πατρός μου,
εν τη σκληροκαρδία μου αρνούμαι την μνηστήν μου,
σ' ένα τραπέζι τ' Αρμοστού πωλώ την κεφαλήν μου,
με σφενδονίζ' η βίδα μου στις Αθηνάς την χώρα
κι εκεί μ' ενέπαιξαν φρικτά, κι εμπαιζόμαι ως τώρα.
Αρχεί πλην, εκουράσθηκα, θέλω εδώ να ζήσω.
Κάμε να λάβω, Πλάστα μου, την κεφαλήν μου πίσω.

Διόρθωσις

Γυρίζετε, γυρίζετε τον βορδονόμυλόν σας,
κοιλάζετε το αίμα σας και τον εγκέφαλόν σας,
ψυχορραγούσης γίνεσθε εργάτ' εφημερίδος
συκοφαντούντες τους πιστούς εργάτας της πατρίδος.
Προσδιορίζει ο Θεός στην μάστιγα τους όνους
και τους τρελλούς στην Κέρκυρα, τους πάσχοντας στους πόνους,
τον τέττιγα τον μουσικόν τεττιγικά να ψάλλει,
την άρκτον εις τον γέλωτα, όταν την παίζουν άλλοι,
και την ξηράν εις τους σεισμούς, την θάλασσαν στον σάλον,
και τους τρελλούς να σύρονται από την γνώμην άλλων·
στους γεωργούς το άροτρον, τους βασιλείς στον θρόνον,
και τον Στασίνον τον φτωχόν στον κάλαμον των όνων.⁵

Αν αντιπαραβάλλουμε τα δύο μέρη του ποιήματος αυτού με το άτιτλο ποίημα με την υπογραφή Ω., μπορούμε να επισημάνουμε αρκετές εξωκειμενικές και κυρίως ενδοκειμενικές ενδείξεις και αναλογίες, που μας επιτρέπουν να τα αποδώσουμε στον ίδιο ποιητή, δηλαδή στον Β. Μιχαηλίδη. Ο τελευταίος είχε σοβαρούς λόγους να προστατεύσει τον προστάτη και συγγενή του, τον μητροπ. Κιτίου, που βάλλεται λυσσαλέα από έναν λόγιο, συνεργάτη της εφ. Στασίνοσ της Λάρνακας (προφανώς γιατί διεκδικούσε και αυτός θέση βουλευτή). Έτσι επιστρατεύει ως όπλο τη σατιρική γραφή του, για να εκθέσει το πρόσωπο, τις ιδιομορφίες και τις συμπεριφορές του αντιπάλου του. Τόσο στο άτιτλο ποίημα όσο και στα δύο μέρη του παραπάνω κεμένου προσάπτονται στο πρόσωπο του Ιασονίδη μερικά κοινά χαρακτηριστικά, έστω και αν αυτά είναι διογκωμένα για να επιτευχθεί το σατιρικό αποτέλεσμα: Ο σατιριζόμενος εμφανίζεται εμπαιχτής και λυσσαλέος, με προβλήματα υγείας και σαλεμένα λογικά, πολυταξιδεμένος, να παρασύρεται από άλλους και να επιτίθεται εναντίον πατριωτών. Και στις δύο περιπτώσεις το πρόσωπό του συνδέεται με την Κέρκυρα, όπου βρισκόταν το φρενοκομείο. Ο στίχος του πρώτου ποιήματος «Είν' εκείνος που μιλούσεν άλλοτε με τους Αγγέλους», που αναπτύσσεται ποικιλότροπα στο δίπτυχο ποίημα «Δημαγωγοί του τόπου των...», δεν παραπέμπει στη σχέση του Ιασονίδη με τους Άγγλους αλλά στον ιδιόρρυθμο χαρακτήρα του σατιριζόμενου, που φέρεται να μιλούσε με αγγέλους, με άλλα λόγια παρουσιάζεται ως αγγελοσκιαγμένος, αλαφροϊσκιωτος, δηλ. σαλός. Και στις δύο περιπτώσεις γίνεται επίκληση στον Θεό, για να τον λυπηθεί και να τον λυτρώσει από τα βάσανά του.

Ειδικά τα στοιχεία της παρωδίας του «Διόρθωσις» φαίνεται ότι λειτουργούν άκρως αποτελεσματικά για να αντικρουστούν και να ανατραπούν τα επιχειρή-

ματα του αντιπάλου: ο ανεμόμυλος γίνεται βορδονόμυλος, για να δέσει με τη διπλή αναφορά στους όνους/βόρδους (ημίονους)-δημοσιογράφους ή ποιητές που εκθέτουν με την πένα τους «τους πιστούς εργάτας της πατρίδος»· η εφ. Αλήθεια κατηγορείται ως κακή και ψευδής, ενώ η εφ. Στασίνοσ εμφανίζεται να ψυχορραγείται ως κακή και ψευδής, ενώ η εφ. Στασίνοσ εμφανίζεται να ψυχορραγείται (πράγματι ήταν βραχύβια). Ο μητροπ. Κυπριανός αποκαλείται στο ποίημα του Ιασονίδη κακούργος Σάτυρος-σατανάς, διπρόσωπος και υποκριτής, δημαγωγός και εμπαιχτής του Θεού. Ο Β. Μιχαηλίδης αντιστρέφει τις κατηγορίες αυτές, παρουσιάζοντας τον Μητροπολίτη ως ένθερμο πατριώτη, ενώ δεν διστάζει να εκθέσει τον αντίπαλό του, επικαλούμενος ιδιοτροπίες και συμπεριφορές του που ήταν γνωστές στη μικρή κοινωνία της Λεμεσού, όπου ζούσαν τότε όλοι οι εμπλεκόμενοι.⁶

Η απόδοση του στιχουργήματος της Αλήθειας στον Β. Μιχαηλίδη θα μπορούσε να ενισχυθεί και μέσω της στιχουργικής του. Το κείμενο αυτό είναι γραμμένο σε «νόθο» τροχαικό 16σύλλαβο, έναν στίχο που χρησιμοποίησε και ο Π. Σούτσος στον δημοφιλή Οδοιπόρο του. Όπως είδαμε αλλού, ο Β. Μιχαηλίδης αξιοποίησε επανειλημμένα τον τροχαικό 16σύλλαβο σε ποιήματά του, κυρίως σατιρικά (λ.χ. «Το όρομαν του Ρωμιού», «Το θαύμα του αγίου Γεωργίου ή Μάσε σατιρικά (λ.χ. «Το όρομαν του Ρωμιού», «Ο γάμος», «Τα προξενεία της Αγος και Δαίμονες», «Σπουδαία ανακάλυψις», «Ο γάμος», «Τα προξενεία της Αφροδίτης», «Αηδόνια και κουκουβάγιες»). Άλλωστε είναι γνωστό ότι γνώριζε και αξιοποίησε την ποίηση των Σούτσων: στη «Χιτίσσια» αναπαράγει το σύνθετο στροφικό σύμπλεγμα της Τουρκομάχου Ελλάδος του Αλ. Σούτσου.

Αξίζει να θυμηθούμε εδώ ότι στο ίδιο φύλλο της Αλήθειας (14/26.1.1884), πριν από το παραπάνω ποίημα, δημοσιεύεται επιστολή προς τον Ο. Ιασονίδη με την υπογραφή «Είς καταγόμενος εκ των χωρίων». Η επιστολή αυτή μπορεί να αποδοθεί με σχετική ασφάλεια στον Β. Μιχαηλίδη, για ευνόητους λόγους: κυρίως γιατί είναι μια αυτοπροσωπογραφία του ποιητή: Ο τελευταίος ξεκαθαρίζει ότι διαμένει στη Λεμεσό, αλλά προέρχεται από χωριό· καμαρώνει ότι χάρει εκτίμησης στην πόλη αυτή τόσο για τα πατριωτικά του αισθήματα όσο και γιατί εργάζεται και συντηρείται χωρίς να σπαταλά έτοιμη περιουσία (αιχμή για τον Ιασονίδη). Όπως και σε άλλες περιπτώσεις, ο ποιητής δεν κρύβει την αγροτική καταγωγή του (ας θυμηθούμε, λ.χ., ότι αργότερα υπογράφει το ποίημά του «Ο καταγωγί του (ας θυμηθούμε, λ.χ., ότι αργότερα υπογράφει το ποίημά του «Ο γάμος» με το ψευδώνυμο «Ένας χωριάτης»). Με την επιστολή αυτή πλαισιώνεται το ποίημα «Δημαγωγοί του τόπου των...» και δεν θα μπορούσε να είχε γραφτεί από άλλο πρόσωπο. Άλλωστε ο εκδότης και συντάκτης της εφημερίδας, ο Α. Παλαιολόγος, εμφανίζεται μόνο στη σημείωση που επιτάσσεται, για να υπογράψει τα λεγόμενα του επιστολογράφου:

Λεμησός, 11.1.1884

Κύριε Ο. Ι. Ιασονίδη,

Εγώ δεν είμαι γέννημα της Λεμησού, αλλά των χωρίων, κατώρθωσα όμως διά της πολλής ή ολίγης ικανότητός μου να εγκατασταθώ εις την πόλιν εν ή απολαύω υπολήψεώς τινος, διότι και την πατρίδα μου αγαπώ και ουδέ από έτοιμα ζω και ουδέ προς τους καλούς πατριώτας φαίνομαι αχάριστος, αδιάφορον αν ούτοι κατάγωνται και από το Ζακάκι.⁷ Ο άνθρωπος κάμνει τον τόπον και όχι ο τόπος τον άνθρωπον.*

Είς καταγόμενος εκ των χωρίων

*[Σημείωση] Σ[υντάκτη] Α[λήθειας]. Βεβαίωτατα: διότι ουδένι ποτε η πατρίς γίνεται όνειδος, ενώ πλείστοι γίνονται πολλάκις όνειδος τη πατρίδι των.

Δεν επαρκεί ο χώρος εδώ για να συνδέσουμε τους παραπάνω στίχους του Β. Μιχαηλίδη με ανάλογα σατιρικά ή άλλα ποιήματά του, ιδίως της δεκαετίας του 1880, που θα μπορούσαν φωτίσουν περαιτέρω τις πολιτικές, ιδεολογικές ή άλλες αντιλήψεις του δημιουργού τους και να ενισχύσουν ενδεχομένως την άποψη ότι οι σατιρικοί στίχοι με την υπογραφή Ω. δεν μπορεί παρά να ανήκουν στον Β. Μιχαηλίδη. Το θέμα αυτό θα μας απασχολήσει σε εκτενέστερη εργασία.⁸

Π. Σε δυσανάγνωστες ιδιόχειρες σημειώσεις του Α. Κ. Ιντιάνου (που σώζονται στο αρχείο του) περιλαμβάνεται μια άγνωστη παραλλαγή, μια συντομευμένη μορφή, του παρακάτω γνωστού ποιήματος του Β. Μιχαηλίδη, το οποίο κατέγραψε αρχικά ο Δ. Λιπέρτης και το δημοσίευσε ο Γλ. Αλιθέρης:

– Στ' ανάκτορά σου, Άνασσα, να μεταβώ σκοπεύω,
αιχμάλωτός σου να γινώ, διότι σε λατρεύω.

– Δεν φαίνεται παράδοξον να γίν' η θέλησίς σου,
αν είναι πεπρωμένον.

Αλλά να θύσεις δι' εμέ το έαρ της ζωής σου.

– Αχ! Είν' εδώ θαμμένον.⁹

Όπως έγραψε ο Δ. Λιπέρτης σε επιστολή του (από Λευκωσία, 2.6.1934) προς τον Γλ. Αλιθέρη,¹⁰ ο Β. Μιχαηλίδης έγραψε (μάλλον το 1877) τους αυτοσχέδιους αυτούς στίχους σε τοίχο της Μητρόπολης Λάρνακας, όπου διέμενε προτού ταξιδέψει στην Ιταλία για να σπουδάσει ζωγραφική, αδημονώντας να ξεφύγει από το ασφυκτικό ιερατικό περιβάλλον όπου είχε εγκλωβιστεί από την εφηβική του ηλικία. Για δεύτερη φορά (προηγήθηκε το 1873 το ποιητολογικό σχόλιο/αξιώμα στο ποίημα «Αηδόνια και κουκουβάγιες»: «Όσοι ποιηταί δεν είσθε, πλην ζητείτε να γενείτε, / μήπως σαν τες κουκουβάγιες ύστερα εντροπιασθείτε»), ο Β. Μιχαηλίδης εμφανίζεται να ασχολείται με θέματα ποιητικής: Εδώ κάνει έναν διάλογο με την Άνασσα-μούσα του, στην οποία δηλώνει πρόθυμος να αφοσιωθεί. Επομένως η Άνασσα δεν μπορεί να ταυτιστεί με την Ελλάδα.¹¹ Ας θυμηθούμε εδώ και τους εναρκτήριους στίχους του ποιήματος «Η Κύπρος προς τους λέγοντας ότι δεν είναι ελληνική» (1881), στους οποίους αποτυπώνεται η άποψη ότι η ποίηση είναι ξεχέλισμα της καρδιάς· ο θρήνος και το παράπονο του ποιητή για την ιστορική μοίρα της πατρίδας του εξελίσσονται σε χαμηλόφωνο τραγούδι: «Άνου, καρκιά μου, τζ' άνοιξε τζ' αρκίνα 'νεκαλιώντα, / παραπονήθουσιανά τζ' αλαφροτραουδώντα». Αρκετά χρόνια αργότερα, ο Β. Μιχαηλίδης εκφράζει στην κορυφαία «Ανεράδα» του πιο έντεχνα και πιο διακριτικά την αγωνία και τον αγώνα του ποιητή να κατακτήσει τη μούσα της ποίησης.

Ο Α. Κ. Ιντιάνος, λοιπόν, βασιζόμενος σε πληροφορίες που συγκέντρωσε στη γενέτειρα του ποιητή, το Λευκόνειο, γράφει στις σημειώσεις του ότι ο Β. Μιχαηλίδης, φεύγοντας για την Ιταλία, συνέθεσε τον παρακάτω διάλογό του με τη μούσα της ζωγραφικής· και μάλιστα δηλώνει τα διαλεγόμενα πρόσωπα:

Βασίλης: Στ' ανάκτορά σου, Άνασσα, να μεταβώ σκοπεύω,
αιχμάλωτός σου να γενώ, διότι σε λατρεύω.

Μούσα: Δεν φαίνεται παράδοξον να γίνει η θέλησίς σου,
όμως θα χύσεις δι' εμέ το έαρ της ψυχής σου.

Πάντως, πιο αξιόπιστη φαίνεται να είναι η πρώτη παραλλαγή, όπως την κατέγραψε ο Δ. Λιπέρτης, ο οποίος ζούσε τότε στη Λάρνακα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Περισσότερα για τα θέματα αυτά, βλ. Ανδρέας Κλ. Σοφοκλέους, «Μια δημοσιογραφική και ποιητική σύγκρουση το 1883-1884. Μονομάχοι: Βασίλης Μιχαηλίδης, Αριστοτέλης Παλαιολόγος και Ονούφριος Ιασονίδης», *Νέα Εποχή* 245 (1997) 16-23.

2. Α. Σοφοκλέους, ό.π., σ. 19.

3. Στασίνος, 5/17.3.1884. Για το πρόσωπο και το έργο του Ο. Ιασονίδη βλ. και Α. Ιντιάνος, «Στοιχεία για τη βιογράφηση και το έργο του Ονούφριου Ι. Ιασονίδη», *Κυπριακά Γράμματα* 4 (1939) 379-386· Ν. Κλ. Λανίτης, «Αναμνήσεις από την περασμένη πνευματικήν Λεμεσό», *Κυπριακά Γράμματα* 15 (1950) 43· Α. Κουδουνάρης, «Ο Ονούφριος Ι. Ιασονίδης και αποκαλύψεις περί των πρώτων ενεργειών υπέρ της ελευθερίας της Κύπρου», *Επιστημονική Επετηρίς Κυπριακής Ιστορίας* 2 (1994) 1-61. Α. Παπαλεοντίου, *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής (1880-1930)*, Λευκωσία 1997, passim. Κ. Κοκκινόφτας, «Ελληνικός Χρόνος: μια άγνωστη κυπριακή (1880-1930)», *Μικροφιλολογικά* 5 (Άνοιξη 1999) 7-9· Φ. Σταυρίδης, «Ελληνικός Χρόνος / εφημερίδα του 1884», *Μικροφιλολογικά* 6 (Φθινόπωρο 1999) 34-35· Γ. Γεωργιάδης, «Ονούφριος Hellenic Times και Ελικών», *Μικροφιλολογικά* 6 (Φθινόπωρο 1999) 34-35· Γ. Γεωργιάδης, «Ονούφριος Ιασονίδης, ο πρώτος κύριος συνομιλητής», *Υλάντρον* 3 (Νοέμβρ. 2002) 205-210.

4. Πράγματι οι πρόγονοι του Ο. Ιασονίδη κατάγονταν από τη Μαραθάσα, περιοχή στην οροσειρά του Τρόδου, και ειδικά από το χωριό Τρεις Ελιές. Ευχαριστώ τον φίλο Κωστή Κοκκινόφτα για τις πληροφορίες του.

5. Βλ. Βασίλης Μιχαηλίδης, *Απαντα*, επιμ. Π. Παρασκευάς, Λευκωσία, Χρ. Ανδρέου, 1987, σ. 65. Βασίλης Μιχαηλίδης, *Απαντα*, επιμ. Γ. Κατσούρης, Λευκωσία, Χρ. Ανδρέου, 2002, σ. 76. Βασίλης Μιχαηλίδης, *Η ασθενής λύρα (και η άλλη λύρα)*, επιμ. Κ. Βασιλείου, Λευκωσία, Αιγαίον, 2007, σ. 126-127. Βασίλης Μιχαηλίδης, *Επιλεγμένα ποιήματα*, επιμ. Α. Παπαλεοντίου, Λευκωσία, Μικροφιλολογικά, 2013, σ. 164.

6. Πάντως, δεν ισχύει η πληροφορία που δίνει ο Α. Σοφοκλέους (ό.π., σ. 21), ότι η σατιρική αντιπαράθεση των Β. Μιχαηλίδη και Ο. Ιασονίδη παρέμεινε άγνωστη ως το 1997. Στο θέμα αυτό είχε αναφερθεί και ο Γ. Κατσούρης ήδη στην πρώτη έκδοση της διδακτορικής διατριβής του Βασίλης Μιχαηλίδης, *Η ζωή και το έργο του*, Λευκωσία, Χρ. Ανδρέου, 1987, σσ. 195-196.

7. Ενδεχομένως αφήνεται να νοηθεί ότι το χωριό Ζακάκι (σήμερα προάστιο της Λεμεσού), όπως και η Μαραθάσα (βλ. σημ. 4), που αναφέρεται στο σατιρικό ποίημα του Β. Μιχαηλίδη «Δημαγωγόι του τόπου των...», είχαν κακό όνομα σε άλλες εποχές. Για την κακή φήμη που είχαν αποκτήσει οι Μαραθεύτες λόγω της ενασχόλησής τους με το εμπόριο, βλ. Κ. Κοκκινόφτας, «Ιστορική επισκόπηση των δεκαεσσάρων χωριών της Μαραθάσας», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 28 (2002) 119-158: 154-155.

8. Βλ. και Α. Παπαλεοντίου, «Ο σατιρικός Βασίλης Μιχαηλίδης», *Κονδυλοφόρος* 5 (2006) 165-184.

9. Γλ. Αλιθέρης, «Βασίλης Μιχαηλίδης», *Κυπριακά Γράμματα* 62 (Αύγ. 1940) 72 [= Βασίλης Μιχαηλίδης, *Αλεξάνδρεια* 1957, σ. 11].

10. Βλ. Π. Παρασκευάς, *Δημήτρης Λιπέρτης*, Λευκωσία, Χρ. Ανδρέου, 1988, σσ. 268-269.

11. Η Άνασσα ταυτίζεται με την Ελλάδα σε λεζάντα φωτογραφίας στην έκδοση Βασίλης Μιχαηλίδης, *Απαντα*, επιμ. Γ. Κατσούρης, Λευκωσία, Χρ. Ανδρέου, 2002, σ. 29. Υποθέτουμε ότι η λεζάντα αυτή προστέθηκε από τον εκδότη Χρ. Ανδρέου.

Λευτέρης Παπαλεοντίου

Μερικές σκέψεις για την «Ανεράδα» του Β. Μιχαηλίδη

Από όσα γνωρίζω, ο Β. Μιχαηλίδης δεν έγραψε πολλά ερωτικά ποιήματα, εκτός από μερικά, και μάλιστα σε μια γλώσσα που τείνει στην καθαρεύουσα, και βέβαια την «Ανεράδα» στο κυπριακό ιδίωμα, ένα λυρικό ποίημα που δεν έπρεπε να λείπει από καμιά ανθολογία ελληνικής ποίησης. Αν συγκρίνουμε την «Ανεράδα» με τα υπόλοιπα ερωτικά ποιήματα, διαπιστώνουμε ότι διαφέρει κατά πολύ μεταξύ τους. Ορισμένοι μελετητές θεωρούν ότι ο ποιητής έγραψε

που και ο ίδιος δεν ξέρει ότι κρύβονται μέσα του. Και εδώ ο ποιητής εκφράζει και πάλι τον φόβο του για την ποίηση. Νιώθει ότι η ποίηση μπορεί να ξεγυμνώσει την ψυχή του. Έτσι, γίνεται τραγικός: Ξέρει τί θα του συμβεί, αν η μούσα εξακολουθήσει να τον κυνηγά, αλλά δεν την απαρνιέται και συνεχίζει να γράφει. Εδώ ταιριάζει να θυμηθούμε τον περίφημο στίχο του Καρυωτάκη: «Κι η ποίηση είναι το καταφύγιο που φθονούμε».

Αν συγκρίνουμε τα συνηθισμένα ερωτικά ποιήματα του Β. Μιχαηλίδη με την «Ανεράδα», διαπιστώνουμε ότι τα πρώτα διαφέρουν κατά πολύ από το δεύτερο. Όχι απλώς γλωσσικά, αλλά πολύ περισσότερο ως προς την έκφραση των αισθημάτων. Για παράδειγμα, στο «Σίγαρον» η γυναικεία μορφή είναι παρούσα, να σαλιώνει και να στρίβει το τσιγάρο με τα κομψά της δάχτυλα, ενώ ο ποιητής εκφράζει τον πόθο του. Στο «Αεράκι» ο ποιητής διερωτάται αν οι μυρωδιές του αέρα έρχονται από την καλή του. Στο «Η σταθερότης» ο ποιητής δεν ξεχνά την τέχνη του σπετσέρη μα ούτε και την αγαπημένη του, αν και τον φλεβοτόμησε για να πονάει ως το τέλος της ζωής του. Στο «Τη Μούση μου» εμπνέεται από το κάλλος της κόρης και ψάλλει άσματα γι' αυτήν. Και στα υπόλοιπα ερωτικά του ποιήματα εκφράζει παρόμοια αισθήματα, που ήταν κοινά στη ρομαντική ποίηση του 19ου αιώνα. Δηλαδή τα καταφέρει μια χαρά να ενεργοποιήσει τα ερωτικά του αισθήματα, επιχειρώντας μάλιστα να εκφραστεί σε μια πιο «επίσημη» γλώσσα, παίρνοντας και εκφράσεις από την καθαρεύουσα!

Στην «Ανεράδα» υπάρχει μια διαφορετική προσέγγιση στην απόδοση των ερωτικών αισθημάτων του ποιητή/ήρωα. Δεν υπάρχει πια μια συνηθισμένη γυναίκα αλλά η μούσα, που απαιτεί διαφορετική αντιμετώπιση. Βέβαια δεν αποκλείεται κάποιος έρωτας του ποιητή να λειτούργησε ως σπινθήρας στην εμπνευση και στη διαμόρφωση ενός πρωτογενούς θεματικού υλικού. Αλλά αυτό δεν σημαίνει κατ' ανάγκη ότι το ποίημα γράφτηκε για μια γυναίκα. Ο Β. Μιχαηλίδης έγραψε την «Ανεράδα» του όταν ήταν 44 ετών, δηλαδή στην ακμή της ποιητικής του παραγωγής. Σε ώρα περισυλλογής, το αίσθημα του έρωτα καταλαγιάζει, εξιδανικεύεται και μετατρέπεται σε κάτι άλλο. Το πάθος του έρωτα λείπει από το ποίημα αυτό, όπως λείπει και η γυναίκα. Στο ποίημα κυριαρχούν άλλα αισθήματα, όπως η έκσταση, η τάση προς την άνοδο, η κατάκτηση του ύψους, η πτώση, ο φόβος και ο παραλογισμός.

Ίσως χρειάζεται να θυμηθούμε εδώ το ομόθεμο ποίημα του John Keats «La Belle Dame sans merci», όπου ο ποιητής αναφέρεται στα βάσανα ενός ιππότη που έλκεται από την ομορφιά μιας νεράιδας, αλλά αυτή στο τέλος τον καταστρέφει. Πάντως το ποίημα του Keats έχει ήδη διαβαστεί ως ποίημα ποιητικής, παρόλο που μια τέτοια διάσταση δεν είναι ευδιάκριτη στο ίδιο το ποίημα.

Τέλος, δεν πρέπει να αγνοούμε τον παράγοντα αναγνώστη στην ποιητική διαδικασία. Το ποίημα χωρίς τον αναγνώστη δεν υπάρχει. Μπορούμε ακόμα και να παραμερίσουμε και τον ποιητή, αν χρειαστεί. Ο ποιητής παίζει ένα δευτερεύοντα ρόλο στο ποίημα. Απλώς παράγει το ποίημα, ενώ ο αναγνώστης του δίνει υπόσταση με τη δική του προσέγγιση, δηλαδή το ερμηνεύει όπως αυτός το καταλαβαίνει. Πάντως, αν ερμηνεύσουμε την «Ανεράδα» ως ερωτικό ποίημα που έχει γραφτεί για έναν άτυχο έρωτα του ποιητή για μια γυναίκα, αδικούμε το ίδιο το ποίημα, του κόβουμε τα φτερά του, το προσαρμόζουμε σε μια ασφυκτική και αδιέξοδη βιογραφική προσέγγιση. Μια τέτοια ερμηνεία δεν μπορεί να πείσει. Η «Ανεράδα» μπορεί να θεωρηθεί και ως ποίημα ποιητικής.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Σε ελάχιστες περιπτώσεις έχει διαβαστεί η «Ανεράδα» ως ποίημα ποιητικής: Βλ. Γλ. Αλιθέρης, «Βασίλης Μιχαηλίδης», *Κυπριακά Γράμματα* 62 (Αύγ. 1940) 75-76. Κώστας Π. Μιχαηλίδης, «Η Ανεράδα», *Ευθύνη* 199 (Ιουλ. 1988) 363-364. Λεωτέρης Παπαλεοντίου, «Το μοτίβο της νεράιδας και η αγωνία του ποιητή. Από τον Κητς και τον Πούσκιν στον Β. Μιχαηλίδη και στον Α. Πορφύρα», *Στοχαστικές προσαρμογές*, Αθήνα, Γαβριηλίδης, 2000, σσ. 17-56.

Ανδρέας Κουμή

Συμβολή στην εργογραφία του Μιχαήλ Μητσάκη

Η Βιβλιογραφία Μιχαήλ Μητσάκη του Γ. Κατσιμπαλή εξακολουθεί να αποτελεί βασικό ερευνητικό εργαλείο για τους μελετητές.¹ Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια, η ψηφιοποίηση τεράστιου όγκου εφημερίδων και περιοδικών κατέστησε πολύ πιο εύκολη την έρευνα σε έντυπα του 19ου αι., με αποτέλεσμα να εντοπίζονται συνεχώς νέα δημοσιογραφικά άρθρα και χρονογραφήματα του Μητσάκη. Στο παρόν άρθρο, πέρα από κάποιες προσθήκες στην εργογραφία του, θα ήθελα επίσης να συζητήσω και κάποια κείμενα που, κατά τη γνώμη μου, του αποδόθηκαν εσφαλμένα.

ΔΙΑΓΡΑΦΕΣ. Ο Κατσιμπαλής υπήρξε αρκετά προσεκτικός και φειδωλός στο να αποδώσει στον Μητσάκη κείμενα που υπογράφονται μόνο με το αρχικό Μ. Ωστόσο και από τα λιγοστά που του απέδωσε, τα περισσότερα σίγουρα δεν είναι δικά του και θα πρέπει να διαγραφούν από την εργογραφία του.² Συγκεκριμένα:

Λήμματα 12 και 13. Πρόκειται για δύο κείμενα που δημοσιεύτηκαν στον *Ασμοδαίο* με υπογραφή Μ. τον Σεπτέμβριο και τον Νοέμβριο του 1880. Όμως, όπως έχω υποστηρίξει στο «Χρονολόγιο Μιχαήλ Μητσάκη»,³ η φοίτησή του στο τετρατάξιο Γυμνάσιο Σπάρτης θα πρέπει να ολοκληρώθηκε το καλοκαίρι του 1881, κι επομένως τότε θα πρέπει να τοποθετηθεί χρονικά και η άφιξή του στην Αθήνα. Κατά συνέπεια, τα δύο κείμενα του 1880 είναι μάλλον απίθανο να είναι δικά του.

Λήμμα 163. Κριτική της μετάφρασης του Φάουστ του Γκαίτε από τον Αρ. Προβελέγγιο στην *Ακρόπολη* (3.5.1887). Ο Μ. που υπογράφει την κριτική δεν είναι ο Μητσάκης, όπως φαίνεται και μόνο από το γεγονός ότι ο κριτικός γνωρίζει γερμανικά ώστε να μπορεί να συγκρίνει τη μετάφραση με το πρωτότυπο.⁴ Η κριτική ανήκει μάλλον στον Μαργαρίτη Ευαγγελίδη, καθώς κάποια στοιχεία της επαναλαμβάνονται στην επιθεώρηση της πνευματικής κίνησης του 1887, την οποία ο Ευαγγελίδης δημοσίευσε στην *Ακρόπολη* στις 4 και 5.1.1888.

Λήμματα 194 και 195. Και τα δύο κείμενα αφορούν το γλωσσικό ζήτημα. Το πρώτο είναι μια επιστολή προς τη *Νέα Εφημερίδα* (17.8.1888) με υπογραφή Μ. και θέμα το βιβλίο του Ψυχάρη *Το ταξίδι μου*. Το δεύτερο μια κριτική που δημοσιεύτηκε στην *Ακρόπολη* (16.10.1888) με υπογραφή Μ. εναντίον του άρθρου του Ροΐδη για το προαναφερθέν βιβλίο του Ψυχάρη. Και τα δύο κείμενα, πέραν του ότι είναι αρκετά μακριά από το ύφος του Μητσάκη, είναι γραμμένα από ανθρώπους που δηλώνουν ρητά ότι είναι υποστηρικτές της γραφόμενης γλώσσας, δηλ. της καθαρεύουσας. Ο Μητσάκης όμως ήδη από το 1885⁵ και σε όλη την υπόλοιπη αρθρογραφία του ειρωνεύεται και τις δύο αντίπαλες παρατάξεις του γλωσσικού ζητήματος και

αρνείται να πάρει θέση υπέρ της μιας ή της άλλης. Έτσι τα δύο αυτά κείμενα είναι σαν ξένο σώμα μέσα στην υπόλοιπη αρθρογραφία του και συσκοτίζουν τη θέση του για το γλωσσικό ζήτημα. Επιπλέον, στη Νέα Εφημερίδα υπάρχουν αρκετά άρθρα με υπογραφή Μ. και το πιθανότερο είναι και η συγκεκριμένη επιστολή για το γλωσσικό ζήτημα να ανήκει στον ίδιο συντάκτη. Επίσης, το άρθρο στην Ακρόπολη δημοσιεύτηκε σε μια περίοδο που ο Μητσάκης εξέδιδε τη δική του εφημερίδα Η Πρωτεύουσα και είναι μάλλον απίθανο να δημοσίευε συγχρόνως και σε άλλη εφημερίδα.

ΠΡΟΣΘΗΚΕΣ. Στον παρακάτω κατάλογο βιβλιογραφούνται δεκατρία άρθρα και σημειώματα του Μητσάκη που εντοπίστηκαν σε αθηναϊκές εφημερίδες και πέντε μικρά άρθρα στο Λεξικόν Εγκυκλοπαιδικόν των Μπαρτ και Χριστ:

1. «Αντιπολίτευσις», *Ασμοδαίος*, 5.5.1885 [υπογρ. ΚΡΑΚ]
2. «Εκπατισμός εις Αμερικήν», *Ακρόπολις*, 23.7.1886 [ανυπογραφο]⁶
3. «Τελευταία», *Ακρόπολις*, 1.10.1886 [υπογρ. Μ. Μ.]
4. «Γυμνάσια και πρακτικά σχολαί», *Ακρόπολις*, 8.10.1886 [υπογρ. Μ. Μ.]
5. «Εγκλήματα και δικαιοσύνη», *Ακρόπολις*, 13.12.1886 [υπογρ. Μ. Μ.]
6. «Τα Αποκαλυπτήρια - Ιδιαίτερον τηλεγράφημα», *Ακρόπολις*, 23.12.1886 [Ειδικού Ανταποκριτού]
7. «Εκλογικά - Νομός Κερκύρας», *Ακρόπολις*, 31.12.1886 [υπογρ. Μ. Μ.]
8. «Το νεώτερον δράμα του Δουμά», *Ακρόπολις*, 23.1.1887 [υπογρ. Μ. Μ.]
9. «Αλή Πασάδες εν Ηπείρω», *Ακρόπολις*, 9.1.1888 [υπογρ. Μ. Μ.]
10. «Σοβαροαστεία του καιρού: Στοχασμοί επί της εκλογής», *Σκριπ*, 8.9.1895 [υπογρ. Πλανόδιος]
11. «Σημειώσεις και Εντυπώσεις: Βλέμματα επί των Αθηνών», *Σκριπ*, 25.9.1895 [υπογρ. Πλανόδιος]
12. «Σημειώσεις και Εντυπώσεις: Βλέμματα επί των Αθηνών, Διάφορα Φιλολογικά και μη», *Σκριπ*, 5.10.1895 [υπογρ. Πλανόδιος]
13. «Γνώμαι άλλων: Η ειρήνη», *Σκριπ*, 8.10.1895 [υπογρ. Μ. Μ.]
14. Πέντε λήμματα στο τόμ. Στ' του *Λεξικού Εγκυκλοπαιδικού των Μπαρτ και Χριστ*: «Φλογαίτης Νικόλαος», «φλοκάτα», «Φόρτιοι (Άγγελος, Λεονάρδος, Αλέξανδρος)», «Φουρλάνος Δανιήλ», «Χατζηγιάννης».

Τα κείμενα στον *Ασμοδαίο* και την *Ακρόπολη* δεν καταγράφηκαν από τον Κατσιμπαλή στη βιβλιογραφία του, ίσως επειδή τα σώματα των εφημερίδων που αποδελτίωσε δεν ήταν πλήρη και έλειπαν τα αντίστοιχα φύλλα. Από το *Σκριπ* ο Κατσιμπαλής είχε καταγράψει τα περισσότερα χρονογραφήματα με υπογραφή Μ. Μ., όχι όμως και τα τρία που υπογράφονται από τον «Πλανόδιο». Ωστόσο, αργότερα, στο αφιέρωμα της *Νέας Εστίας* στον Λάμπρο Πορφύρα (τχ. 682, 1.12.1955, σ. 1577), παρέθεσε την κριτική για τον Πορφύρα από το άρθρο υπ' αρ. 12 ταυτίζοντας τον «Πλανόδιο» με τον Μητσάκη. Η ταύτιση είναι ασφαλής, γιατί την κριτική για τον Πορφύρα την αποδίδει ρητά στον Μητσάκη ο Νιρβάνας σε άρθρο του που έγραψε στην εφ. *Εστία* στις 12.6.1916. Τα περισσότερα από τα κείμενα αυτά ανήκουν στην κατηγορία του χρονογραφήματος και προσθέτουν σε κάποιες περιπτώσεις επιπλέον στοιχεία στην ήδη γνωστή χρονογραφική δραστηριότητα του Μητσάκη, ενώ ένα από αυτά (υπ' αρ. 4) έχει και βιογραφικό ενδιαφέρον, καθώς σε αυτό αναφέρεται στα γυμνασιακά του χρόνια. Το πιο ενδιαφέρον όμως είναι το υπ' αρ. 12, το οποίο και αναδημοσιεύεται εδώ, γιατί σε αυτό κρίνονται η συλλογή διηγημάτων *Γραμμές* (1895) του Πέτρου Ζητουσιάτη και τα πρώτα ποιητικά δείγματα του Κωσταντίνου Χατζόπουλου και του Λάμπρου Πορφύρα.⁷

Κομφότατον εἶνε τὸ μικρὸν ἑκατοντασέλιδον βιβλίον ποῦ ἐξέδωκε πρό τινος νέος συγγραφεὺς, φέρων τὸ ὄνομα Πέτρος Ζητουσιάτης. Λέγω πρό τινος, μολονότι εἶνε ἄρκετοὶ μῆνες, διότι εἰς τὸν τόσο στενὸν πνευματικὸν κόσμον μας ἡ κίνησις γίνεται καὶ τόσο βραδεῖα, ὥστε μία φιλολογικὴ εἰδησις νὰ εἶνε πολὺ φρέσκη καὶ μετὰ μῆνας ὀλοκλήρους. Τοῦ κ. Π. Ζητουσιάτου εἶχα ἰδῆ ἄλλοτε μίαν κριτικὴν διατριβήν, εἰς τὴν «Ἐπιθεώρησιν» νομίζω, ἡ ὁποία ἐὰν ἔδειχνε πολλὴν νεανικὴν σπουδὴν καὶ ἀπειρίαν καὶ ἄγνοιαν κάπως εἰλικρινῆ πόθον τῆς μελέτης αὐτῶν ὅστις ἐκίνησε τὸν γράφοντα, καὶ δι' αὐτὸ δὲν ἦτον ἀξία τῆς περιφρονήσεως ἣτις ἀρμόζει συνήθως εἰς ἄλλας ἀναλόγους, ὅπου δηλαδὴ δύο συζητούντων ἀναφέεται πολλάκις τρίτος τις, ὅστις ἀραδιάζει ἄρρητα ἀθέμιτα.⁸ Εὐτυχῶς ἡ διατριβὴ αὐτὴ δὲν περιλαμβάνεται εἰς τὸ βιβλίον τοῦ κ. Ζητουσιάτου καὶ πρέπει νὰ μετὼν αὐτὸν λόγον νὰ λείψῃ.⁹ Καὶ τὸ βιβλίον νὰ θεωρηθῆ ἀρχίζον ἀπὸ τὸ «Ὀνειρό» του. Τώρα, ἐὰν θέλετε, καὶ αὐτὸ, ὅπως κι ἄρκετὰ ἄλλα ἀπὸ τὸ ἑκατοντασέλιδον βιβλίον, θὰ ἠμποροῦσε νὰ λείψῃ παρομοίως. Ἄλλ' ἐπειδὴ ὁ συγγραφεὺς εἶνε πολὺ νέος δὲν πρέπει νὰ εἴμεθα τόσο ἀυστηροί. Ἀφοῦ μάλιστα, διὰ τὰ περιττὰ τυχόν, μᾶς ἀποζημιῶνουν ἐντελῶς δύο ἐκ τῶν ἐν τῷ τομίδῳ διηγημάτων, «Τ' ἄστρο τῆς Πούλιας» κ' «Ἡ Ἀνθοῦλα», ἀπὸ τῆς «Εἰκόνες» του καὶ ἰδίως ἡ παράδοσις τῶν παιδιῶν τοῦ Γεροτόλια, ὡς ἐν μέρει καὶ τὸ «Μοναχὸ Μνήμα». Ἄλλ' ἡ συμβουλὴ μας πρὸς τὸν κ. Ζητουσιάτην, εἰλικρινῆς καὶ φιλικῆς, εἶνε νὰ μὴν νομίζῃ ὅτι ὅ,τι γράψῃ πρέπει καὶ νὰ τὸ δημοσιεύῃ, νὰ μὴν προσέχη πολὺ εἰς τ' ἀκριτολογήματα τῶν κριτικῶν τῆς ἐποχῆς, νὰ μὴν τὸν μέλῃ γιὰ τοὺς γλωσσολογικοὺς ἀγῶνας καὶ νὰ μὴν παραδιαβάξῃ τὸν Δρακοῦλην.¹⁰ Καὶ προπάντων ν' ἀργήσῃ ὅσο μπορεῖ περισσότερο νὰ βγάλῃ τὸ δεύτερον βιβλίον του.

Οἱ ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων χαιρετίζουν τὴν εἰς Ἀθήνας ἔλευσιν τοῦ κ. Κώτσου Χατζόπουλου, ἐνὸς τῶν νεωτέρων ἀλλὰ καὶ περισσότερα ὑποσχομένων μεταξὺ αὐτῶν. Ὁ κ. Χατζόπουλος ἀνήκει εἰς τὴν γνωστὴν διακεκριμένην οἰκογένειαν τῆς Ρούμελης, εἶνε δὲ ἀδελφὸς πρεσβύτερος τοῦ περιφήμου εἰς τοὺς φιλολογικοὺς κύκλους καταστάντος διὰ τῶν πολυχρότων ἐκείνων συνεντεύξεων τοῦ «Ἄστεως», συνεργάτου δὲ τοῦ «Σκριπ» νῦν κ. Μποέμ. Ὁ κ. Κώτσος Χατζόπουλος, ποιητὴς γλυκὺς καὶ τρυφερός, γράφει συνήθως ὑπὸ τὸ ψευδώνυμον Πέτρος Βασιλικός, τὰ δὲ ὀλίγα ποιήματα ποῦ ἐδημοσίευσε ὡς τώρα διακρίνονται διὰ τὴν σπανίαν τοῦ στίχου χάριν κ' εὐρυθμίαν. Ἐξ αὐτῶν, καθὼς κ' ἐξ ἄλλων ἀνεκδότων του, φαίνεται μᾶλλον προσομοιάζων ἐκ τῶν προγενεστέρων τὸν Δροσίνην, ἐνῶ ὁ ἄλλος, ἐξ Αἰτωλίας καὶ αὐτὸς προερχόμενος, ὅπως καὶ οἱ προκάτοχοί του, νεοσός, ὁ Μαλακάσης, φαίνεται μᾶλλον παρεμφέρων πρὸς τὸν Παλαμᾶν. Ὡς ὑπόδειγμα τοῦ ἀρτιγενοῦς ταλάντου τοῦ κ. Βασιλικοῦ, δημοσιεύω ἐπὶ τῇ ἐλεύσει του, εὐμενῶς παραχωρηθέν μοι, τὸ ἐπόμενον χαριέστατον ποιηματάκι:

Ἐνα τραγοῦδι

Ἐχ' ἡ ψυχὴ μου μυστικὰ καὶ τὰ φυλάει κρυμμένα
μέσα στὰ ἀνήλια βάθη τῆς τὰ τρισκοτειδιασμένα,
τόσο βαθειὰ ὅσο ἡ θάλασσα δὲν κρύβει τὸ κοράλλι,
λὲς καὶ φοβάται νὰ τὰ ἰδοῦν καὶ νὰ τὰ μάθουν ἄλλοι.

Ἐχ' ἡ ψυχὴ μου μυστικὰ καὶ τὰ φυλάει κρυμμένα
μὲς στοῦ βυθοῦ τῆς τ' ἄδυτα, ὅσο δειλὴ παρθένα

λόγησε πως ίσως το ποίημα ανήκει στον Νίκο Καββαδία, ο οποίος με το ψευδώνυμο «Πέτρος Βαλχάλας» είχε δημοσιεύσει ένα άλλο ποίημά του στην ίδια εφημερίδα («Άγνωστο ποίημα του Νίκου Καββαδία», εφ. Αυγή, 5.2.2017). Παρότι η ευκασία του Φ. Φιλίππου, λόγω της εφημερίδας στη οποία εντόπισε το ποίημα, ήταν εύλογη, εντούτοις τα αρχικά στην περίπτωση αυτή δηλώνουν το ψευδώνυμο του Κ. Χατζόπουλου.

12. Πρόκειται για τον πίνακα με τίτλο «Pour l'Humanité, pour la Patrie» του γάλλου, βελγικής καταγωγής, ζωγράφου Jean-Joseph Weerts (1846-1927).

Σωτήρης Τσέλικας

À la manière de...

Je remercie l'Institut Français de m'avoir invité à parler à cette présentation de l'ouvrage *Kypromedousa, Hommage à Jacqueline Karageorghis, Cahiers Chypriotes* 45, 2015.¹ J'espère que mon intervention correspondra aux questionnements de Jacqueline concernant l'Antiquité grecque, Chypre, Aphrodite, l'art et la littérature française. J'évoquerai brièvement les chansons de Bilitis, (*soi-disant*) traduites en prose du grec pour la première fois par Pierre Louÿs, âgé alors de 24 ans et publiés à Paris en 1895 dans un contexte de mystification littéraire, lié au Parnasse, à l'Orientalisme et au Dandysme.

Jacqueline m'a offert en 2012 l'édition de 1990 de Gallimard et les chansons de Bilitis revenaient régulièrement dans de nos conversations. J'aborderai aujourd'hui le poème CLII titré « Le dernier amant », écrit en Avril 1895 – Il fait partie de la seconde édition de 1898 – qui est un des derniers de la troisième période de la poëtesse. L'épigramme 97 nous apprend que Bilitis n'avait pas encore quarante ans quand elle quitta Sapphô et Lesbos pour s'établir à Chypre comme courtisane d'Aphrodite à Amathonte. Il est alors permis de penser que les chansons datant de sa période cypriote s'espacent sur une période de quinze années (569-555 av. J.C). La chanson 152 fut composée peu avant les trois épitaphes gravées sur son tombeau, retrouvé par le professeur d'archéologie Georg Heim à Paléo-Limisso, sur les bords d'une route antique, non loin des ruines d'Amathonte.

En gommant discrètement le premier mot, *Enfant* – on peut le comprendre comme *Νεαρέ* en vocative –, qui me paraît égarer le lecteur en d'autres chemins, je restitue ce poème dans sa forme originale grecque, selon laquelle le dernier amant n'est autre que le premier. Tel que le poème apparaît alors, ce qui avait l'air d'un appel mélancolique à de nouveaux frissons d'une courtisane, n'est autre que le souvenir toujours ardent du premier amant, que Bilitis s'abstient de nommer car elle l'aime encore. Je pense que c'est à lui qu'est adressé le dernier vers de ses épitaphes, l'ultime vers de sa vie aussi, «*le souvenir de ma vie terrestre est la joie de ma vie souterraine*».²

CLII. Le Dernier Amant

Enfant, ne passe pas sans m'avoir aimée. Je suis encore belle, dans la nuit; tu verras combien mon automne est plus chaud que le printemps d'une autre.

Ne cherche pas l'amour des vierges. L'amour est un art difficile où les jeunes filles sont peu versées. Je l'ai appris toute ma vie pour le donner à mon dernier amant.

Mon dernier amant, ce sera toi, je le sais. Voici ma bouche, pour laquelle un peuple a pâli le désir. Voici mes cheveux, les mêmes cheveux que Psappha la Grande a chantés.

Je recueillerai en ta faveur tout ce qu'il m'est resté de ma jeunesse perdue. Je brûlerai les souvenirs eux-mêmes. Je te donnerai la flûte de Lykas, la ceinture de Mnasiidika.

ρονβ'. Ὁ τελευταῖος ἔραστής

Μὴν προσπερνᾶς, ὄχι, χωρὶς νὰ μ' ἀγαπήσεις. Τὸ ξέρεις, μέσα στὴ νύχτα εἶμαι ἀκόμη ὁμορφὴ καὶ τὸ φθινόπωρό μου πῶς καυτὸ ἀπὸ τὴν ἀνοιξὴ μᾶς ἄλλης.

Τῶν κοριτσιῶν τὸν ἔρωτα μὴν ἀποζητᾶς, ποτέ. Ὁ ἔρωτας εἶναι τέχνη δύσκολη, μὲ τὴν ὁποία τὰ κορίτσια ὀλίγον ἀσχολοῦνται. Μιὰ ζωὴ τὴ μάθαινα κοντὰ σου γιὰ νὰ τὴν προσφέρω στὸν τελευταῖο ἔραστή μου.

Ὁ τελευταῖος μου θὰ 'σαι σύ, τὸ ξέρω. Νά, τὰ χεῖλιά μου ποὺ τὴν ἡδονὴ τους ὅλοι ποθοῦσαν. Νά, τὰ μαλλιά μου, αὐτὰ ποὺ ἡ Σαπφῶ τραγοῦδησε.

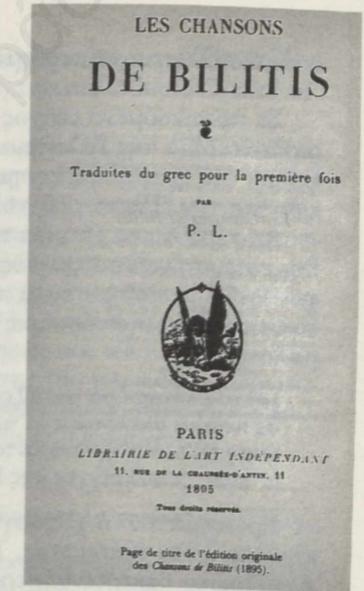
Θὰ τὰ μαζέψω ὅλα σήμερα γιὰ σένα, ὅλα τῆς νιότης μου. Θὰ βάλω στὶς ἀναμνήσεις μας φωτιά. Θὰ σοῦ τὰ δώσω ὅλα τὸν αὐλὸ τοῦ Λυκάωνα, τὸν περιέδεσμο τῆς Μνησιδίκης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Organisée par l'Institut Français de Chypre à Nicosie le 9 Novembre 2016.

2. Σημείωση ΜΦ. Το ἔργο του Pierre Louÿs μεταφράστηκε στα 1921 (εκδ. Γαλιάρης· ο μεταφραστής υπογράφει ως Γκρέκο). Η ἴδια ἐκδοσὴ ἀνατυπώθηκε το 2008 (εκδ. Φαρφουλάς).

Charalambos Bakirtzis

Les Chansons de Bilitis, 1895.

Pierre Louÿs.

Και πάλι για το ποίημα «Πρωτομαγιά» της Γαλάτειας Καζαντζάκη

Σε προηγούμενο τεύχος των *Μικροφιλολογικών* παρουσιάστηκε το αθησαύριστο ποίημα της Γαλάτειας Καζαντζάκη «Πρωτομαγιά». Είχε δημοσιευτεί στο φύλλο της ημερήσιας εφημερίδας του Ηρακλείου *Ελεύθερη Γνώμη*, που κυκλοφόρησε την Πέμπτη 10 Μαΐου 1945.¹

Από έρευνα σε έντυπα της μεταπολεμικής περιόδου, εντοπίστηκε μία ακόμα δημοσίευση του ποιήματος στο περιοδικό *Νέα Ζωή*, που εκδιδόταν στην Αθήνα το 1945.² Το ποίημα είναι παρόμοιο με εκείνο της *Ελεύθερης Γνώμης*. Αποτελείται, ωστόσο, από τέσσερις στροφές. Παρατίθεται η τρίτη στροφή που έχει παραλειφθεί:

Ωσάν φλάμπουρα ανεμίζουν τα κουρέλια
σε κορμιά σκελετωμένα που αναζούν,
αναγάλλιασης γροικιούνται ολούθες γέλοια
κι' είναι οι σάλπιγγες της Νίκης που αντηχούν.

Ερωτηματικά δημιουργούνται ως προς τη χρονολογική σειρά των δύο δημοσιεύσεων του ποιήματος. Το τρίτο τεύχος του περιοδικού *Νέα Ζωή* τυπώθηκε το «Πρώτο δεκαπενθήμερο του Μάη 1945», όπως αναγράφεται στις σελίδες του. Το φύλλο της εφημερίδας *Ελεύθερη Γνώμη* κυκλοφόρησε την Πέμπτη 10 Μαΐου 1945. Η αρχική αμηχανία λύθηκε γρήγορα. Ύστερα από έρευνα στον Τύπο της εποχής αποκαλύφθηκε ότι μπορεί να αναφέρεται ως ημερομηνία έκδοσης του τρίτου τεύχους του περιοδικού το πρώτο δεκαπενθήμερο του Μαΐου, αλλά αυτό κυκλοφόρησε στις 29 Απριλίου 1945.³ Η δημοσίευση της «Πρωτομαγιάς» στη *Νέα Ζωή*, επομένως, είναι προγενέστερη εκείνης της *Ελεύθερης Γνώμης*. Γι' αυτό τον λόγο, άλλωστε, το ποίημα προβάλλεται ως «ανέκδοτο». Το τεύχος του περιοδικού, όπως όλα δείχνουν, έφθασε τις επόμενες μέρες στα χέρια των υπευθύνων της εφημερίδας του Ηρακλείου, που έκριναν σκόπιμο να αναδημοσιεύσουν το ποίημα σε περίοπτη θέση στο φύλλο της 10ης Μαΐου 1945.

Υπάρχει, ωστόσο, και ένα δεύτερο πρόβλημα. Το ποίημα, στη δημοσίευση της *Νέας Ζωής*, αποτελείται από τέσσερις στροφές. Αντίθετα, στη δημοσίευση της *Ελεύθερης Γνώμης*, έχει τρεις στροφές. Δεν γνωρίζουμε τον λόγο για τον οποίο συμβαίνει αυτό. Το πιθανότερο είναι ότι η παράλειψη οφείλεται σε λάθος του τυπογράφου. Ίσως θα πρέπει να αποκλειστεί η περίπτωση να αφαιρέθηκε η στροφή αυτή από τους υπεύθυνους της εφημερίδας, επειδή δεν υπήρχε επαρκής χώρος στην πρώτη σελίδα του φύλλου. Το κύρος της Γ. Καζαντζάκη στον γενέθλιο τόπο της ήταν τόσο μεγάλο, ιδιαίτερα στον χώρο της Αριστεράς, ώστε δεν θα προχωρούσαν σε μία τέτοια κίνηση. Τίποτα, όμως, δεν είναι βέβαιο.

Το δεκαπενθήμερο περιοδικό *Νέα Ζωή*, στο οποίο δημοσιεύτηκε η «Πρωτομαγιά»,⁴ αποτελεί ένα από τα πιο ενδιαφέροντα έντυπα της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου. Τυπωνόταν στην Αθήνα για κάποιους μήνες του 1945.⁵ Έφερε τον υπότιτλο: *Ζωντανή Τέχνη - Κοινωνική Επιστήμη - Εκλαϊκείωση*. Διευθυντής του ήταν ο γνωστός λογοτέχνης Πέτρος Πικρός, ενώ τη φροντίδα της ύλης είχε η Κούλα Δαρόγιαννη. Από το πρώτο δεκαπενθήμερο Απριλίου ως το δεύτερο δεκαπενθήμερο Ιουλίου του 1945 κυκλοφόρησαν οκτώ τεύχη. Στις σελίδες του συνεργάστηκαν πολλοί διανοούμενοι, προερχόμενοι κυρίως από τον χώρο της

Αριστεράς. Ανάμεσά τους ήταν η Γ. Καζαντζάκη, παλιά γνώριμη του Π. Πικρού από την περίοδο της συνεργασίας τους στην έκδοση του περιοδικού *Πρωτοπόροι*, τα χρόνια 1930-1931.⁶

Η επιστροφή του Νίκου Ζαχαριάδη, Γενικού Γραμματέα του ΚΚΕ, από το Στρατόπεδο συγκέντρωσης Νταχάου στην Αθήνα στις 30 Μαΐου 1945 έκρινε το μέλλον της *Νέας Ζωής*. Ύστερα από καταγγελίες που εκτόξευσε εναντίον του Π. Πικρού στη 12η Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, η οποία του Π. Πικρού στη 25 ως τις 27 Ιουνίου 1945, οι συνεργάτες του πεπραγματοποιήθηκε από τις 25 ως τις 27 Ιουνίου 1945, οι σχέσεις περιοδικού αποσύρθηκαν και η έκδοση διακόπηκε ύστερα από λίγο. Οι σχέσεις των δύο ανδρών ήταν τεταμένες από τα τέλη του 1931, όταν ο Νίκος Ζαχαριάδης διορίστηκε επικεφαλής της τριμελούς καθοδήγησης του ΚΚΕ. Η αντιπαλότητά τους είχε σταθεί αφορμή για τη διακοπή έκδοσης του περιοδικού *Πρωτοπόροι*, γεγονός που οδήγησε στην κυκλοφορία του περιοδικού *Νέοι Πρωτοπόροι*, το οποίο ελεγχόταν απολύτως από τη νέα ηγεσία του Κόμματος.⁷

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κώστας Γ. Τσικνάκης, «Πρωτομαγιά». Ένα αθησαύριστο ποίημα της Γαλάτειας Καζαντζάκη», *Μικροφιλολογικά* 40 (Φθινόπωρο 2016) 37-39.
2. Γαλάτεια Καζαντζάκη, «Πρωτομαγιά», *Νέα Ζωή* 3 (Πρώτο δεκαπενθήμερο του Μάη 1945) 69.
3. Η σχετική ειδοποίηση ότι είχε κυκλοφορήσει δημοσιεύεται στην εφ. *Ρίζοσπάτης*, 29.4.1945, σ. 2.
4. Η δημοσίευση του ποιήματος στο περιοδικό έχει επισημανθεί από τον Αλ. Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στα χρόνια του ετεροκαθορισμένου Εμφυλίου Πολέμου (1945-1949)*, τ. Δ', Αθήνα, Καστανιώτης, 2004, σ. 94. Για τη συνεργασία της Γ. Καζαντζάκη με το έντυπο βλ. και Γιάννης Δ. Μπάρτζης, Πέτρος Πικρός (1894-1956). Στράτευση, αντιπαραθέσεις, πικρίες στη λογοτεχνία του Μεσοπολέμου, Προλογίζει η Βίβη Πάτσιου, Αθήνα, Σταμούλης, 2006, σ. 97. Επίσης, Πέτρος Πικρός, *Χαμένα κορμιά, Εισαγωγή - Χρονολόγιο - Φιλολογική Επιμέλεια Χριστίνα Ντουσιά, Αθήνα, Άγρα, 2009, σ. 245.*
5. Βλ., για το έντυπο, Αλ. Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας... ό.π.* (σημ. 4), σσ. 92-96. Αναλυτικότερα, Γ. Δ. Μπάρτζης, Πέτρος Πικρός..., ό.π. (σημ. 4), σσ. 92-100.
6. Για το έντυπο βλ. Ερευνητική Ομάδα (Εποπτεία: Χ. Α. Καράογλου), *Περιοδικά λόγου & τέχνης (1901-1940). Αναλυτική βιβλιογραφία και παρουσίαση*, τ. 2, Αθηναϊκά περιοδικά 1926-1933, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2002, σσ. 266-281.
7. Για όλες αυτές τις ανακατατάξεις βλ. Χριστίνα Ντουσιά, *Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1996, σσ. 147-174. Ακόμη, Γ. Δ. Μπάρτζης, Πέτρος Πικρός..., ό.π. (σημ. 4), σσ. 73-92.

Κώστας Γ. Τσικνάκης

Ἡ λανθάνουσα ἀλληλογραφία Γιάννη Σκαρίμπα - Τηλέμαχου Παντελίδη ἢ Ὁ «ἀπόδημος κώδων» τοῦ Σκαρίμπα στὸ Off Broadway τοῦ Λονδίνου

Σὲ ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς τὴ Νόρα Ἀναγνωστάκη, μὲ ἡμερομηνία 28 Ὀκτ. 1973, ὁ Γ. Σκαρίμπας γράφει:

«[...] Ὁ ἤχος τοῦ κώδωνος εἶχε μπεῖ στὸ γιὰ τὴ χειμερινὴ σαῖζὸν τοῦ 1952-1953 3ο κατὰ σειρά στὸ Λονδρέζικο ρεπερτόριο τοῦ θεάτρου Μπροντγουαίη

του νησιού μου, Κύπρος, «Καμπάνα», 1928, σ. 8. Η άποψή μου είναι ότι ο στίχος αυτός λειτουργεί καλύτερα, αν διαβαστεί *τζι εν της ε-βρίσκαν γιατρικόν*.

6. Στο ποίημα «Ούλοι λέσιν τζαι πολέσιν» (συλλογή *Να πεθάνει ο Χάρος*, ό.π., σ. 93), κρίνω ορθή την απόφασή μου να διορθώσω το *σιουράρετε* του στ. 11 της 2ης στροφής *Άμαν κάμω έξι σκάλες, σιουράρετε μια ζήση σε σιουράρεται* (όπως ακριβώς στα *Άπαντα*, τόμ. Β', σ. 70).

7. Το ποίημα «Σαν με δοτζίμασες» (συλλογή *Χάραμαν φου*, ό.π., σ. 19. *Άπαντα*, τόμ. Α', σ. 174) δημοσιεύτηκε και στα *Κυπριακά Γράμματα*, τχ. 97-98, Ιούλ.-Αύγ. 1943, σ. 48, με το διαφορετικό τίτλο «Η πίστη μου». Είναι όμως ενδιαφέρον να σημειώσουμε εδώ ότι με διαφορετικό τίτλο (και ενίοτε κάποιες αλλαγές) είδαν το φως της δημοσιότητας αρκετά ποιήματα του Λιασιδή, όπως π.χ. τα πιο κάτω:

- α) «Ο Θεός τον νήλιον» (*Κυπριακά Γράμματα*, τχ. 14-16, Απρ.-Μάης 1935, σ. 491), τώρα «Ο πρωτόπλαστος» (*Άπαντα*, τόμ. Α', σσ. 133-134).
- β) «Αγάπη πρώτη» (*Κυπριακά Γράμματα*, τχ. 20-24, 15 Ιούλ.-1 Σεπτ. 1935, σ. 690), τώρα «Η αξίχαστη ουσία» (*Άπαντα*, τόμ. Α', σ. 143).
- γ) «Έν' τ' αξινόστραφον» (*Κυπριακά Γράμματα*, τχ. 4 (50), Αύγ. 1939, σ. 205), τώρα «Που την αζούλαν το καλόν ξηβαρκαρίσκειται» (*Άπαντα*, τόμ. Α', σσ. 210-211).
- δ) «Αχρία» (*Κυπριακά Γράμματα*, τχ. 61, Ιούλ. 1940, σ. 95), τώρα «Έσει Θεόν» (*Άπαντα*, τόμ. Α', σσ. 203-204).
- ε) «Για τον αξίχαστον ποιητήν Βασιλήν Μιχαηλίδην» (*Κυπριακά Γράμματα*, τχ. 62, Αύγ. 1940, σ. 78), τώρα «Ο πρωταρχάτης» (*Άπαντα*, τόμ. Α', σσ. 296-297).
- στ) «Στην πρώτην μου γενναίκαν» (*Κυπριακά Γράμματα*, τχ. 85-86, Ιούλ.-Αύγ. 1942, σ. 47), τώρα «Έλα» (*Άπαντα*, τόμ. Α', σσ. 176-177).

8. Κρίνω σκόπτιμο να σημειώσω εδώ ότι το ποίημα «Ύμνος προς την εργασία» («Η παραλλαγή του τζαιρού», *Λευκωσία Κύπρου* 1937, σσ. 53-54. *Άπαντα*, τόμ. Α', σσ. 147-148) βραβεύτηκε σε διαγωνισμό της εφ. *Ελευθερία*, όπου και δημοσιεύτηκε στις 28.11.1936. Βλ. *Κυπριακά Γράμματα*, τχ. 3-4, Δεκ. 1936-Γεν. 1937, σ. 134.

9. Για μια μελλοντική επανέκδοση των *Απάντων* του Λιασιδή, σχετικό είναι και το μελέτημά μου «Σχολιάζοντας το «Κλαίω, γρουσή μου»» (βλ. *Μικροφιλολογικά* 40, Φθινόπωρο 2016, σσ. 49-52).

10. Η διεξαγόμενη εκ μέρους μου έρευνα από τότε που επιμελήθηκα τα *Άπαντα* του Λιασιδή (1997-98) μέχρι σήμερα έφερε στο φως μια δέσμη ποιημάτων που δεν συσσωματώθηκαν, δυστυχώς, στα *Άπαντά* του. Κρίνω σκόπτιμο να αναφέρω τους τίτλους των ποιημάτων αυτών, τα οποία επιβάλλεται να έχουν υπόψη οι μελετητές του έργου του. Λυπούμαι ειλικρινά γιατί κατά την πρόσφατη επανέκδοση των *Απάντων* του Λιασιδή από το Κ.Ε.Ε. όχι μόνο δεν ενημερώθηκαν, αλλά και δεν λήφθηκε υπόψη η επιστημονική δεοντολογία και πρακτική. Τα ποιήματα αυτά, λοιπόν, είναι τα εξής:

1. «Πρέπει σου» (στ. 1. Με την καρχιάν μου σ' αγαπά - στ. 18. τσαι την καρχιάν μου αντάμα). Πρωτοδημοσιεύτηκε (με διαφορετική μετρική καταγραφή) στα *Κυπριακά Γράμματα*, τχ. 68, Φλεβ. 1941, σ. 379.

2. «Στην κορούν μου» (στ. 1. Όσον τσ' εξέβης που τον Άδην, εκαρφώθηκν - στ. 12. σσύβκει σαν βους εις τον ζυόν την τούμπην κάτω...). Βλ. *Κυπριακά Γράμματα*, τχ. 101-102, Νιόβρ.-Δεκ. 1943, σ. 141.

3. «Η ανάστασις» (στ. 1. Ήτουν μεσάνυχτα η ζωή τσ' ο νους του κόσμου γρούτα, - στ. 28. εις όπκοιαν τρύπαν τσ' αν χωστούν στην φόραν του θυμού σου). Βλ. *Κυπριακά Γράμματα*, τχ. 111-112, Σεπτ.-Οκτ. 1944, σ. 113.

4α. «Στην ιστορίαν να γραφτούν» (στ. 1. Ποιος μου το λάλεν να βρεθώ κιλίντζιρος στα ξένα, - στ. 20. που την τιμήν της Τσούπρου μας εσώσαν' πού τους γδύτες!). Οφείλω να διευκρινίσω εδώ ότι το ποίημα αυτό του Λιασιδή παραδόθηκε προς εκτύπωση συνοδευόμενο, κατ' εξαίρεση, με κριτικό υπόμνημα (*apparatus criticus*), το οποίο, δυστυχώς εξέπεσε, με αποτέλεσμα το ποίημα που φιλοξενήθηκε στα *Άπαντα*, τόμ. Β', σ. 195, να μην ταυτίζεται,

ως όφειλε, αποκλειστικά με αυτό της συλλογής *Η σταυρωμένη Τζούπρος μας*, *Λευκωσία* 1976, σ. 33, αλλά να λαμβάνει υπόψη, δίκην υπομνήματος, στίχους από ομότιτλο ποίημα του Λιασιδή, που δημοσιεύτηκε προηγουμένως στην εφ. «*Χαραυγή*», 12.9.1974. Για να σχηματίσει κάποιος μια πιο σαφή εικόνα επί του θέματος, κάνουμε εδώ μνεία και των δυο παραλλαγών (4α και 4β).

4β. «Στην ιστορίαν να γραφούν» (στ. 1. Ποιος μου το λάλεν να βρεθώ κιλίντζιρος στα ξένα, - στ. 34. που την τιμήν της Τσούπρου μας εσώσαν' πού τους γδύτες!)

5. «Καλωσόρισες» (στ. 1. Έν' ποιητής παγκόσμιος ο Γιάννης Ρίτσος, φίλοι μου, - στ. 10. τσ' ατός το φέμαν χάρτενος, που στον αέραν σπάζει). Βλ. εφ. *Ριζοσπάστης*, 25.5.1979.

6. «Σαστείτε για την Λύση» (στ. 1. Μιαν φιλήν σαν π' άκουσα, να πάμεντε στην Λύσην - στ. 10. τσαι το ζαοδίχρων να τ' αναστήσουμεντε). Βλ. εφ. *Χαραυγή*, 20.10.1981.

7. «Πού εκατηντήσαμεν» (στ. 1. Πού 'ν' τζείντην αγάπην την πρώτην - στ. 12. κουρτουνόφυλλα ούλ' έννα φάμεν!) Βλ. εφ. *Χαραυγή*, 17.10.1982.

Πέρα από τα πιο πάνω ποιήματα, αθησαύριστα παραμένουν και τα εξής ποιήματα του Λιασιδή, τα οποία δημοσιεύτηκαν σε κυπριακή εφημερίδα το 1971 και δεν εντοπίστηκαν: α) «Εσού τα φταίεις», β) «Ο θάνατος τσ' η ανάστασις», γ) «Τσέκκερε», δ) «Είμαι γέννημαν της πείνας».

Τελειώνοντας τη σύντομη αναφορά μου στον Παύλο Λιασιδή, θα ήθελα να διατυπώσω την άποψη ότι σε περίπτωση που, υπό το φως των νέων δεδομένων, αποφασιστεί νέα και αναθεωρημένη έκδοση των *Απάντων* του, σ' αυτήν θα πρέπει να φιλοξενηθούν και ποιήματα που γράφτηκαν ή απαγγέλλθηκαν προς τιμή του, τόσο πριν όσο και μετά τον θάνατό του. Έχω τη γνώμη ότι κανένας μελετητής του Λιασιδή δεν έχει το δικαίωμα ν' αγνοεί τα εξής, μεταξύ άλλων, ποιητικά κείμενα που αναφέρονται σ' αυτόν:

Γιακουμής Ατσίκκος, *Η τελευταία μου κατάθεση*, Λεμεσός 1994, σ. 12 (= «Στον Παύλο Λιασιδή»).

Λιασιδή»).

Ηλ. Γεωργίου, «Αφιέρωμα στον Παύλο Λιασιδή», εφ. *Χαραυγή*, 23.1.1976.

Ηλ. Γεωργίου, *Καταδείλινα*, *Λευκωσία* 1987, σ. 43 (= «Στα μαρμαρένια αλώνια») και εφ. *Σημερινή*, 2.11.1985.

Αναστάσης Γιώρκαλλου, *Οι λαλέδες*, *Λευκωσία* 1979, σ. 11 (= «Στον αξέχαστον φίλον μου Π. Λιασιδήν και Π. Μεράνον»).

Αντώνης Κατσαντώνης, «Ο ποξάς του Μεσαρίτη», εφ. *Χαραυγή*, 12.3.1980.

Γ. Κατσαντώνης, *Τα μαραμμένα φκιάρα*, *Λευκωσία* 1990, σ. 26 (= «Προσφυγικός καμός») και εφ. *Χαραυγή*, 2.4.1983 (= «Ο καμός»).

Κώστας Κατσαντώνης, «Για τον Παύλο Λιασιδή» (απαγγέλλθηκε στην κηδεία του ποιητή, στις 30.9.1985).

Α. Κυρίτσος, *Εν ι-ξηάννω. Ποίηση της τοπολαλιάς*, *Λάρνακα-Κύπρος* 1995, σ. 97 (= «Στον λαϊκόν μας ποιητήν Παύλον Λιασιδήν»).

Π. Κωστομάλλη, *Καρκιοκτύπια*, *Λευκωσία* 1985, σ. 33 (= «Στα 80 χρόνια του λαϊκού ποιητή Παύλου Λιασιδή»).

Α. Π. Μαππούρας, *Οι γερο-πλάτανοι*, *Λευκωσία* 1978, σ. 62 (= «Η ιδέα μου γελά μου»).

Α. Π. Μαππούρας, «Στον αείμνηστον Παύλο Λιασιδή» (29.9.1985).

Γ. Κατσούρης, «Ένα ποίημα του Α. Μαππούρα για τον Π. Λιασιδή», *Άνευ*, τχ. 38-39 (Φθιν. 2010 - Χεμ. 2011) 160-162.

Γ. Μολέσκης, *Μεγάλο που ήταν το φεγγάρι*, *Κύπρος* 1980, σ. 17 («Γράμμα στον Παύλο Λιασιδή»).

Γ. Μολέσκης, *Μεγάλο που ήταν το φεγγάρι*, *Κύπρος* 1980, σ. 35 («Στις μυστικές πηγές του τραγουδιού. Δεύτερο γράμμα στον Παύλο Λιασιδή»).

Χρ. Θ. Παλαίσις, *Συλλογή διαφόρων εκλεκτών εθνικοιστορικών και σατυρικοερωτικών ανεκδότην ποιημάτων και τραγουδιών*, *Λευκωσία Κύπρου* 1931, σ. 61 (= «Μια ανοιχτή επιστολή στον φίλον μου Λιασιδήν, / τον λαϊκόν μας ποιητήν, της Λύσης το στολίδιν»).

Μιχ. Πασααρδής, *Ο δρόμος της ποίησης*, Β', *Κύπρος* 2001, σσ. 55 και 185 (= «Στον Παύλο Λιασιδή» και «Επιστολή στον Παύλο Λιασιδή», αντίστοιχα).

Κυρ. Πελαγία, *Κυπριακός στίχος*, *Παραλίμνι - Κύπρος* 1987 (χ.σ.).

μένους και πέσαν στην παγίδα οι Άγγλοι και βαρούσαν τ' αγάλματα και μεις εκάμαμε έξοδο και βγήκαμε από πίσω και τώρα λέει, το κυνηγάν εκείνο το πιτσιροδελάκι, κι' ήταν ένα ατρόμητο και δε θυμούμαι τ' όνομά του!»

«Και πού να τα θυμάσαι τώρα, λέει τότε ο άλλος, σάματις ήτανε ένα και δυο! Και μάχες και δικητές!»

Και συχνά έρχονται κουτσοί. Και τους βοηθάνε απ' τις μασχάλες όποιοι τύχουνε δίπλα τους, αλλά ντρέπονται εκείνοι όταν τους βλέπει ο κόσμος, και προσπαθάνε να βαδίσουν μόνοι τους, σάματις να 'τανε ντροπή να δώκεις το ποδάρι σου καίγοντάς το λαμπάδα, για τη χαρά του κόσμου!

Και συχνά έρχονται τυφλοί. Κι' ανασηκώνουν το πανί που φράζει το 'να μάτι τους, σάμπως για να 'βλεπαν καλύτερα, αλλά κι' αν το σηκώνουνε, δε διακρίνουν τίποτα, γιατί μάτι δε φράζει εκείνο το μαύρο πανί, αλλά μόνο μια τρύπα.

Κι' όλοι εκείνοι που από σύμπτωση απόμειναν, ολόγεροι, βλέπουνε τώρα τους μισερωμένους κι' αμέσως κινιέται η μνήμη τους.

Κι' άλλος θυμάται οδόφραγμα, και στην κορφή του ένα νεκρό, που ήταν ο αδελφός του. Άλλος βλέπει ένα κάστρο να προχωρά μουγγρίζοντας πάνω στις αλυσσίδες του να χυμά, να τον φάει. Άλλος βλέπει τη μάννα του με τ' άσπρα της χυτά μαλλιά π' ανέμιζαν σαν της τρελλής, μ' ένα κανάτι κοφοχειλικό μέσα σε φλόγες κόκκινες, να του φέρνει νερό.

Κι' όλοι τους κάτι βλέπουνε κι' έχουνε και θυμούνται. Αλλά δε σταματούνε πολλή ώρα στα θυμίσματα. Γιατί τώρα έχουνε δουλειά.

Δίπλα τους χρόνια πέρασαν, κι' αυτοί ήταν καταχωνιασμένοι. Κρύβαν το μπόι τους. Κρύβαν τον πόθο τους. Κάμποσοι κρύβανε και το μυαλό τους. Κι' έτσι περάσανε εννιά χρόνια. Άλλοι ήταν βρέφη και μεγάλωσαν. Άλλοι αγέννητοι, γεννήθηκαν. Κι' άλλοι δεν είχανε τότε καρδιά, αλλά τώρα αποχτήσανε.

Και τώρα τρέχουν όλοι τους. Βγήκαν στην επιφάνεια. Και είνε σαστισμένοι. Τους χτύπησε το φως το απότομο. Θάψανε τους νεκρούς τους. Ξεκρέμασαν την αραβίδα τους. Και τώρα τρέχουν να προλάβουνε. Να μάθουν και να κάμουνε. Να γκρεμίσουνε, να χτίσουνε. Να μας πουν το τραγούδι τους, να λαμπικαριστούν οι αγέρηδες. Να μας μάθουνε εκείνοι, εκείνα που δεν ξέραμε.

Τραβηχτήτε όλοι σας στη μπάντα. Και χαιρετάτε όσο περνούν. Είνε τα νειάτα της Ελλάδας, που ξεκινάν για τη ζωή. Είνε η ΕΠΟΝ που προχωρεί. Είνε η «Αναδυομένη» του ποιητή Σικελιανού.

*«Αύρες, τρεχάτε, ω Κυμοθόη, ω Γλαύκη ελάτε πιάστε μου
τα χέρια απ' τη μασκάλη.
Δεν πρόσμενα, έτσι μονομιάς, παραδομένη να βρεθώ
μες στου Ήλιου την αγκάλη...».*

ΜΕΛΠΩ ΑΞΙΩΤΗ

Το παραπάνω διήγημα είναι απολύτως συνδεδεμένο με το φορτισμένο πολιτικά κλίμα της εποχής. Από την πρώτη περίοδο της Απελευθέρωσης οι αντιπαραθέσεις ανάμεσα στους πολιτικούς χώρους για το μέλλον της χώρας πήραν οξύτατη μορφή. Οι όποιες προσπάθειες για την ομαλοποίηση της καθημερινής ζωής καθυστερούσαν.

Την ίδια περίοδο η Μέλπω Αξιώτη συνεχίζει να αναπτύσσει έντονη δραστηριότητα προς διάφορες κατευθύνσεις. Μέσα από τους κόλπους του Κ.Κ.Ε., συμμετέχει με πάθος στις πολιτικές αλλά και στις πνευματικές διεργασίες της εποχής.¹¹ Ο ποιητής Νίκος Καββαδίας, εντυπωσιασμένος από την προσωπικότητά της, της αφιερώνει το ποίημά του με τον τίτλο «Αντίσταση», το οποίο δημοσίευσε στα *Ελεύθερα Γράμματα*.¹²

Η κινητοποίησή της προκαλεί αντιδράσεις,¹³ με κορυφαία την επιφυλλίδα του Αντρέα Καραντώνη «Ήθος και ύφος», η οποία δημοσιεύτηκε στις 5 Νοεμβρίου 1945 στην εβδομαδιαία πολιτική εφημερίδα *Η Ελλάς*. Το έντυπο, από τα αξιολογότερα της περιόδου, απηχούσε τις θέσεις του πρώην πρωθυπουργού Γεωργίου Παπανδρέου. Μεταξύ των συνεργατών του, ήταν και οι Αλέξανδρος Δελμούζος, Οδυσσέας Ελύτης, Άλκης Θρούλος, Μ. Καραγάτσης, Στράτης ΜυριΔελμούζος, Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, Τ. Κ. Παπατζώνης, βήλης, Κώστας Ουράνης, Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, Τ. Κ. Παπατζώνης, Σοφία Σπανούδη και Πέτρος Χάρης. Στην επιφυλλίδα του ο γνωστός κριτικός καταφερόταν εναντίον των στρατευμένων συγγραφέων της Αριστεράς και των απόψεων που διατύπωναν στο περιοδικό *Ελεύθερα Γράμματα*. Αναφερόμενος στη Μέλπω Αξιώτη, σημειώνει: «Μα το ύφος είναι ο άνθρωπος, μας θυμίσανε τελευταία τα «Ελεύθερα Γράμματα», δηλαδή ο πνευματικός, ο λογοτεχνικός άνθρωπος. Μα ποιος λογοτεχνικός, ποιος πνευματικός άνθρωπος; Μήπως η Μέλπω Αξιώτη με τις φοβερές φυλλάδες της και με τα «μπατίρησαν οι κουκουέδες»;».¹⁴

Με το διήγημα που δημοσιεύει η Μέλπω Αξιώτη στο επίσημο όργανο της ΕΠΟΝ, για μία ακόμη φορά, βρίσκει την ευκαιρία να παρέμβει και σχολιάσει με το δικό της τρόπο τα διαδραματιζόμενα στον ελληνικό χώρο.

Το στενό δωμάτιο, σε κάποια απόμερη γωνιά της Πρωτεύουσας, αποτελεί τόπο επίσκεψης κατατρεγμένων αγοριών και κοριτσιών της ΕΠΟΝ. Τη λίγη ώρα που κρατούν οι συναντήσεις τους ξαναθυμούνται με συγκίνηση την αγωνιστική δράση τους στα χρόνια της Κατοχής και τις μέρες των Δεκεμβριανών. Οι πληγές τους είναι ακόμη νωπές. Παραμερισμένα από τις εξελίξεις, οπλίζονται με αυτοπεποίθηση και θάρρος για τις επόμενες κινήσεις τους, που θα οδηγήσουν στην τελική νίκη και θα τα φέρουν στο προσκήνιο της ιστορίας.

Τον τίτλο του διηγήματος η Μέλπω Αξιώτη τον αντλεί από το ποίημα του Άγγελου Σικελιανού «Αναδυομένη». Κλείνει την αφήγησή της, μάλιστα, με την παράθεση των τελευταίων στίχων του, επιβεβαιώνοντας, και από άλλη πλευρά, την αποδοχή του Σικελιανού από την κομμουνιστική Αριστερά εκείνη την περίοδο. Το ποίημα είχε πρωτοδημοσιευτεί το 1915 στο γνωστό λογοτεχνικό περιοδικό της Αλεξάνδρειας *Γράμματα*.¹⁵ Η συγγραφέας είναι σχεδόν βέβαιο πως χρησιμοποίησε για την περίσταση την αναδημοσίευση του ποιήματος που λαμβανόταν στο *Αντίδωρο* του Σικελιανού.¹⁶ Το βιβλίο, που αποτελούσε ευρεία ανθολόγηση από το ως τότε ποιητικό έργο του, είχε τυπωθεί από την «Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία» τον Γενάρη του 1943 με την επιμέλεια του ζωγράφου Σπύρου Βασιλείου.

Και το συγκεκριμένο διήγημα της Μέλπως Αξιώτη, όπως διαπιστώνουμε, δεν διαφοροποιείται από το πνεύμα των υπόλοιπων αγωνιστικών διηγημάτων της που γράφει την ίδια περίοδο. Ο διδακτικός και ηθικολογικός τόνος του είναι σαφής. Εξαιρείται η ορθότητα της αριστερής ιδεολογίας. Το συμπέρασμα εξάγεται αβίαστα.¹⁷

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τη συμμετοχή της στον παράνομο Τύπο της Κατοχής αλλά και τις εκδοτικές πρωτοβουλίες της μετά την Απελευθέρωση τις περιγράφει παραστατικά η ίδια σε μεταγενέστερο σημείωμά της. Βλ. σχετικά Άννα Ματθαίου - Πόπη Πολέμη, *Διαδρομές της Μέλπως Αξιώτη 1947-1955. Μαρτυρίες και κείμενα από τα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1999, σσ. 17-23.

επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, Αθήνα, Εστία, 1997. Μαίρη Μικέ (Εισαγωγή - επιμέλεια - σημειώσεις), Καταραμένα κι ευλογημένα χαρτιά. Γιάννης Ρίτσος - Μέλω Αξιώτη: Σπαράγματα αλληλογραφίας (1960-1966), Αθήνα, Άγρα, 2015.

3. Σε ηλεκτρονική επικοινωνία με τη συγγραφέα (9.6.2017) με διαβεβαιώνει «Ευχαρίστως να δημοσιεύσετε τα γράμματά μου που ούτε ήξερα ότι υπήρχαν», χωρίς να αναφέρει κάτι για τις επιστολές της Αξιώτη που ως αποδέκτης φαίνεται να είχε λάβει την εποχή εκείνη.

4. L. Stanley, A. Salter, & H. Dampier, «The epistolary pact, letterness and the Schreiner epistolarium», *alb: Auto/Biography Studies*, vol. 27, no. 2 (2012) 263-293. Βλ. και «Le genre épistolaire», στον ιστότοπο <http://www.copiedouble.com/node/123>.

5. Ανάλογα θέματα που αφορούν τη διανθρωπική επικοινωνία, τη συντροφικότητα, την προσφώνηση των δύο αλληλογράφων, εξετάζει η Μ. Μικέ στην αλληλογραφία Ρίτσου-Αξιώτη, στο Μ. Μικέ, Καταραμένα κι ευλογημένα χαρτιά, ό. π. (σημ. 2), σσ. 34-35.

6. «...η Αξιώτη, μετά από δεκαοκτώ χρόνια, επιστρέφει στην Ελλάδα τον Δεκέμβριο του 1964 με άδεια επισκέψεως, χωρίς να ξέρει αν θα της επιτραπεί προσωρινή ή μόνιμη διαμονή»: Μ. Μικέ, Καταραμένα κι ευλογημένα χαρτιά, ό. π. (σημ. 2), σσ. 16, 19.

7. Θετική κρίση της Μ. Α. για την ποίηση του Αλέξη Πάρνη (για τα συνθέματα του 1954 και του 1955) παραθέτει η Μ. Μικέ από το βιβλίο της Μ. Α. Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας (1955), σσ. 209-210: «Την ίδια σκέψη περίπου μου φέρουν και τα ποιήματα του Αλέξη Πάρνη που με ταλέντο σταθερό ανεβαίνει στη σκαλωσιά της ποίησης. Σ' όλο το έργο του, στους ελεύθερους στίχους, υπάρχουν στίχοι καλοί και περίφημοι, υπάρχουν ιδέες σωστές και αισθήματα. Στο τελευταίο του ποίημα «Αφήγηση για το τελευταίο τραγούδι», αφιερωμένο στον νεκρό Κ. Γιαννόπουλο, βρίσκεις μεγάλη ποιητική συγκίνηση [...]. Κι όμως νομίζω ένα απ' τα ολοκληρωμένα ποιήματα του Πάρνη, που δεν παρουσιάζει ούτε περιττό βερμπαλισμό, ούτε θυμίζει απόμακρες ξενικές επιδράσεις, είναι το ποίημά του Το μοιρολόι της Μάνας, γραμμένο στη μνήμη του Μπελογιάννη και δοσμένο σε λαϊκά δίστιχα»: Μ. Μικέ, Καταραμένα κι ευλογημένα χαρτιά, ό. π. (σημ. 2), σ. 120.

8. Άλλη Ζέη, Η δωδέκατη γαγιά και άλλα..., Αθήνα, Καστανιώτης, 2000, σ. 92.

9. «Στον Αντώνη Γιαννίδη που δε γύρισε ποτέ», στον φίλο αυτόν που πέθανε στη Μόσχα το 1968, αφιερώνει τα τέσσερα διηγήματα που δημοσίευσε στην Επιθεώρηση Τέχνης (1963-1964) και ύστερα στη συγκεντρωτική έκδοση Αρβυλάκια και γόβες, Αθήνα, Κέδρος, 1981.

10. Άντον Τσέχωφ, Η κυρία με το σκυλάκι και άλλα διηγήματα, μτφρ. Μέλω Αξιώτη, Αθήνα, Κέδρος, 1963.

11. Μ. Μικέ, Καταραμένα κι ευλογημένα χαρτιά, ό. π. (σημ. 2), σ. 231.

12. Για το χιούμορ της Α. Ζ. στη ζωή και το έργο της κατά την εποχή αυτή μάς δίνει κάποια στοιχεία ο Μάριος Πλωρίτης, «Άλλη για πάντα», Η Λέξη 161 (2001) 10-13.

13. Σε αυτό αναφέρεται η Μαίρη Μικέ και έτσι το ονομάζει στην αλληλογραφία Ρίτσου-Αξιώτη, ως «ήθος της εξορίας», δηλαδή τη στάση εκείνη συμπεριφοράς των πολιτικών εξόριστων πάνω σε ζητήματα που εγείρονται από τη σχέση της πολιτικής κομμουνιστικής εξουσίας και της τέχνης αλλά και των ανθρώπων που ασκούν την τέχνη και την κριτική: Μ. Μικέ, Καταραμένα κι ευλογημένα χαρτιά, ό. π. (σημ. 2), σ. 23.

Αλέξανδρος Ν. Ακριτόπουλος

Γ. Θεοτοκάς, Αργώ: Οι Φιλικόι Ασημάκης Κροκίδας και Μάνθος Οικονόμου πίσω από τον πρώτο Νοταρά (1771-1824)

Μια συχνά επανερχόμενη τεχνική στα πεζογραφήματα του Γ. Θεοτοκά είναι η δημιουργία ηρώων βάσει ιστορικών προσώπων. Κατεξοχήν παράδειγμα αποτελεί η Θεανώ Γαλάτη στους Ασθενείς και Οδοιπόρους, πίσω από την οποία κρύβεται η ηθοποιός Ελένη Παπαδάκη.¹ Σύμφωνα με την έρευνα, η τεχνική αυτή απαντά ήδη στην Αργώ. Συγκεκριμένα έχει υποστηριχθεί ότι ο Παύλος Σκινιάς αποτελεί συνδυασμό του Παύλου Μελά και του Ίωνα Δραγούμη,² και ο

Τζαβέας του Πάγκαλου και του Κονδύλη.³ Στο παρόν άρθρο εστιάζουμε σε έναν άλλο ήρωα της Αργούς, τον πρώτο Νοταρά, τον Νικηφόρο (1771-1824), και θα επιχειρήσουμε να δείξουμε ότι πίσω από αυτόν λανθάνουν δύο γνωστά μέλη της Φιλικής Εταιρείας, ο Ασημάκης Κροκίδας και ο Μάνθος Οικονόμου.

Η αφήγηση της ζωής του μεγαλέμπορου Νικηφόρου Νοταρά γίνεται σε μία μόλις παράγραφο, στην οποία μεταξύ των άλλων πληροφορούμαστε ότι αν και «άνηκε στην αὐλή»⁴ του Αλή πασά, «λάτρευε κρυφά την ελευθερία» (σ. 13) και έτσι έγινε στη Ρωσία ιδρυτικό και οργανωτικό μέλος της Φιλικής Εταιρείας, ενώ έτσι έγινε στη Ρωσία «προπαγάνδισε [...] σ' όλην τὴν Ἡπειρο, το 1818, επιστρέφοντας στην Ελλάδα, «προπαγάνδισε [...] ξεσήκωσε τὸς ὄπλαρχηγούς» και ταυτόχρονα τὸς σκοποὺς τῆς Ἐταιρείας, [...] ξεσήκωσε τὸς ὄπλαρχηγούς» και ταυτόχρονα προσπάθησε «νὰ παρασύρει καὶ τὸν ἴδιο τὸν Ἀλή» πασά (σ. 13), χωρίς όμως να τα καταφέρει.

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητη η σύντομη παρουσίαση κάποιων ιστορικών στοιχείων για τη Φιλική Εταιρεία: η Αρχή της Εταιρείας, μετά τη μεταφορά της έδρας της από την Οδησό στην Κωνσταντινούπολη και τον θάνατο του Σκουφά (1818),⁵ υιοθέτησε «το σύστημα του Χριστού – το «σύστημα των αποστόλων». Για το σκοπό αυτό επιλέχθηκαν «δωδέκα έμπιστοι άνδρες, ο καθένας από τους οποίους ανέλαβε την ευθύνη της στρατολόγησης» νέων μελών «σε μια συγκεκριμένη περιοχή».⁶ Η εξόρμηση των «αποστόλων» άρχισε το καλοκαίρι του 1818.⁷ Ο μεγαλέμπορος Ασημάκης Κροκίδας⁸ ήταν ο «απόστολος» της Ηπείρου⁹ και είχε αναλάβει το «έργο του προσηλυτισμού των Ελλήνων που βρίσκονταν στην υπηρεσία του Αλή πασά»,¹⁰ του οποίου μάλιστα ήταν επίτροπος.¹¹ Ο σημαντικότερος εξ αυτών που κατάφερε ο Κροκίδας να μυήσει ήταν ο Μάνθος Οικονόμου,¹² ο οποίος φέρεται να επιχείρησε ανεπιτυχώς τη στρατολόγηση του Αλή πασά.¹⁴

Από τον συνδυασμό των παραπάνω πληροφοριών του αφηγητή της Αργούς με την ιστορική επισκόπηση προκύπτει ότι ο Θεοτοκάς στο πρόσωπο του Νικηφόρου Νοταρά συνδυάζει στοιχεία τόσο του Ασημάκη Κροκίδα (μεγαλέμπορος, άνθρωπος της αυλής του Αλή πασά, υψηλόβαθμο μέλος της Φιλικής Εταιρείας, «απόστολος» της Ηπείρου το 1818) όσο και του Μάνθου Οικονόμου (άνθρωπος της αυλής του Αλή πασά, τον οποίο προσπάθησε ανεπιτυχώς να μυήσει στη Φιλική Εταιρεία).

Κλείνοντας πρέπει να διευκρινιστεί ότι ο Νικηφόρος Νοταράς δεν θα πρέπει, λόγω επωνύμου, να συσχετιστεί με τον επιφανή επαναστάτη και Φιλικό Παλούτσο Νοταρά, καθώς η δράση του ήταν σαφώς διαφορετική από εκείνου.¹⁴

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. ενδεικτικά: Γ. Αργάκης (παρουσίαση - ανθολόγηση) «Γιώργος Θεοτοκάς», Η Μεσοπολεμική πεζογραφία. Από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1939), τ. Δ', Αθήνα, Σοκόλης, 1992, σσ. 26-27· Κ. Μουστακάτου, «Όλες οι γυναίκες θυσιασμένες» στο πεζογραφικό έργο του Γ. Θεοτοκά», Πρακτικά 7^{ου} Συνεδρίου Μεταπτυχιακών Φοιτητών και Υποψηφίων Διδασκόντων του Τμήματος Φιλολογίας ΕΚΠΑ (16-18 Μαΐου 2013), τ. Β', Αθήνα 2014, σ. 810 (σημ. 27).

2. T. Doulis, *George Theotokas*, Boston, Twayne Publishers, 1975, σ. 45.

3. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος «Ενας ιστορικός διαβάζει την Αργώ», *Νέα Εστία* 1784 (2005) 943.

4. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος «Ενας ιστορικός διαβάζει την Αργώ», τ. Α', Αθήνα, Εστία, 1964 [1933], σ. 13· στη σελίδα τίτλου του βιβλίου που διαθέτω αναγράφεται μόνο ότι πρόκειται για την τέταρτη έκδοση, χωρίς να διευκρινίζεται το έτος που αυτή έγινε. Την πληροφορία ότι η τέταρτη έκδοση έγινε το 1964 την αντλώ από τον Ε. Ι. Μοσχονά, *Βιβλιογραφία Γιώργου Θεοτοκά [1922-1974]*, τ. Α', Θεσσαλονίκη, University Studio Press,

2004, σ. 10. Εφεξής οι σελίδες που αναγράφονται παρενθετικά μετά το εκάστοτε παράθεμα από την Αργώ αναφέρονται στην εν λόγω έκδοση.

5. Β. Β. Σφυρόερας, *Η Ελληνική Επανάσταση Α': Η Φιλική Εταιρεία, Επισκόπηση των στρατιωτικών γεγονότων, οργανισμοί και πολιτεύματα*, Αθήνα 1978, σσ. 34-35.

6. D. Dakin, *The Greek Struggle for Independence: 1821-1833*, California, University of California Press, 1973, σ. 44.

7. Γ. Φράγκος, «Φιλική Εταιρεία»: *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, τ. ΙΑ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1975, σ. 431.

8. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, Ναύπλιο, Τυπογραφείο Θ. Κονταξή & Ν. Λουλάκη, 1834, https://books.google.gr/books?id=fKVBAAYAAJ&printsec=frontcover&dq=Philik%C4%93_Hetairia&hl=el&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=Philik%C4%93_Hetairia&f=false (τελευταία επίσκεψη: 23.6.2017), 191-192.

9. Dakin, ό.π., σ. 44.

10. Φράγκος, ό.π., σ. 431.

11. Φιλήμων, ό.π., σ. 192.

12. Φιλήμων, ό.π., σ. 192.

13. Dakin, ό.π., σ. 50.

14. Για τον Πανούτσο Νοταρά βλ. Σ. Α. Αγαπητός, *Οι ένδοξοι Έλληνες του 1821 ή Οι πρωταγωνιστάι της Ελλάδος*, τ. Α', Πάτρα, Τυπογραφείο Σ. Α. Αγαπητού, 1877, <https://archive.org/stream/hoiendoxoihelln00unkngoog#page/n7/mode/2up> (τελευταία επίσκεψη: 23.6.2017), 179-184.

Ν. Ι. Καγκελάρης

Ένα πικρόχολο Επίμετρο του L. Durrell στα Πικρολέμονα

Η παρακάτω αδημοσίευτη επιστολή, μαζί με 92 άλλες επιστολές, ταχυδρομικά δελτάρια και χριστουγεννιάτικες κάρτες του Lawrence Durrell προς τον Θεόδωρο Στεφανίδη (1896-1983), από τη δεκαετία του '30 ως τη δεκαετία '60, διατηρείται στο φάκελο "Collection 637, Box 1" της Young Research Library του πανεπιστημίου UCLA.¹ Είναι δακτυλογραφημένη με κεφαλαίους χαρακτήρες και φέρει ημερομηνία 15.8.1957, την οποία προσθέτει ο Στεφανίδης:

VILLA LUIS, SOMMIERES, GARD, FRANCE

Αγαπητέ Τέο: Πολλά ευχαριστώ για το εκτενές γράμμα: καθυστέρησα λίγο να απαντήσω, γιατί αυτό τον μήνα είχα πολλή δουλειά, σε μια τελευταία προσπάθεια, πριν φτάσουν τα παιδιά. Τώρα είναι όλοι εδώ και γίνεται χαμός. Και η Margaret με τη Niki. Κολυμπάμε στο ποτάμι και πηγαίνουμε στις ταυρομαχίες, αλλά δουλειά στάλα, πράγμα που με ενοχλεί γιατί, σύμφωνα με το πρόγραμμά μου, πρέπει να έχω τελειώσει μέχρι τα Χριστούγεννα άλλο ένα μεγάλο μυθιστόρημα της σειράς της *Justine*. Θα δούμε.

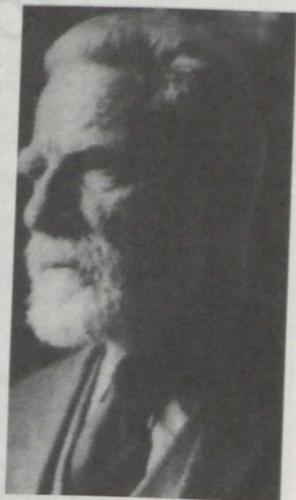
Σου είμαι πολύ ευγνώμων για τις πληροφορίες περί λύκου λέπρας: βέβαια ο λύκος πρέπει να είναι επιδερμικό φαινόμενο και θα έπρεπε να είναι πολύ βαριάς μορφής για να καταστρέψει τη μύτη. Όπως κι αν έχει, δεν ήμουν ποτέ για τη VERIS-MILTUEDE (spelling?) [sic] και σκοπεύω να συνεχίσω έτσι, και να δω τί θα βγει από την εξέλιξη της ιστορίας. Χαίρομαι που σου άρεσαν τα Πικρολέμονα. Υπήρχε άφθονο μνησικάχο υλικό [RANCOROUS MATERIAL] για ένα γερό ξετίναγμα, αλλά τα ήθελα απρόσωπα σαν μια αληθινή ελληνική τραγωδία που είναι. Νομίζω ότι το Foreign Office έχει εξοργιστεί πολύ με αυτό το σχήμα διχοτόμησης [THE FOREIGN OFFICE IS QUITE MAD WITH THIS PARTITION SCHEME]: αλλά, από την άλλη μεριά, ξύπνησαν

κατάλληλα τους Τούρκους και τώρα δεν θα 'ξερε κανείς τί να διαλέξει, για σημείο εκκίνησης διαπραγματεύσεων. Δύο χρόνια πριν, θα μπορούσαν όλα να διευθετηθούν, με καλή θέληση από όλες τις πλευρές. Τώρα, θα προτιμούσα μια άμεση ένωση μέσα στο νησί, με μια Άγγλο-Τουρκική βάση στη Φαμαγούστα. Οι Τούρκοι ας διατηρήσουν την βρετανική ιθαγένεια κι ας συναλλάσσονται σε στερλίνες: οι Έλληνες ας επανακάμψουν [GREEKS TO REVERT]. Αλλά είμαι εκτός επαφής από όλα αυτά και δεν ξέρω τί συναίσθημα επικρατεί τούτη τη στιγμή. Όπως κι αν είναι, τί στο διάολο – τελειώσαμε στα Βαλκάνια εξαιτίας αυτού του ασήμαντου, άχρηστου σωρού σκόνης ενός νησιού [BECAUSE OF THIS POTTY USELESS LITTLE DUST HEAP OF AN ISLAND]. Άχρηστο ακόμη και σαν βάση: ελοιπόν, εγώ έκανα ό,τι περνούσε από το χέρι μου, όσο καλύτερα μπορούσα, και τελείωσα. Για μένα όχι πια Ελλάδα, όσο μπορώ να μένω στη Γαλλία – ένας παλαιός έρωτας, πολλά χρόνια πριν από το πάθος μου για την Ελλάδα. Θα δούμε αν θα τα καταφέρω να μείνω εδώ, χωρίς να υποχρεωθώ να γυρίσω σ' αυτό το φρικτό νησί, με τον ηλίθιο τρόπο ζωής ενός κουρείου [WITHOUT GETTING DRIVEN TO THAT BEASTY ISLAND WITH ITS BARBERSHOP MORONIC WAY OF LIFE]. Βλέπω πως θα τρως το ψωμί σου κρύο, αφού οι φουρνάρες δεν θα δουλεύουν νύχτα, οι άμοιροι αδικημένοι σκλάβοι. Πρέπει να δεις το δικό μας το ψωμί – δεκαεφτά ποικιλίες. Μαγαζιά ανοιχτά και την Κυριακή. Νομίζω ότι δεν πρέπει να είσαι στα καλά σου μένοντας εκεί που μένεις. Τσίμπα τη σύνταξή σου και κατέβα εδώ στην COUNTRY [των κρασιών] FABRE και ετοίμασε καμιά μελέτη. Γιατί όχι; Η Αγγλία μου μύρισε, τόσο εξοφλημένη όσο και η Κύπρος. Πεσμένα μούτρα με τη θλιβερή έκφραση του δύσοσμου μαρξιστή μικρο-διανοούμενου: κι ένα κρυφό ψωση λαμπρών γεωμετρών σαν τον Russell [AND THE ERECTION OF BRILLIANT GEOMETERS LIKE RUSSELL], σε τηλεοπτικούς φιλοσόφους, να απαντάνε σε ερωτήσεις περί ζωής [LIFE]; προφέροντας "LAIFE". Θα έκανες ερωτήσεις Leibniz όπως: «πρέπει οι γυναίκες να παντρεύονται νέες;» Και να τους ζητάς να αποφασίσουν; Όπως κι αν έχει, δεν έχω πια να κάνω τίποτε με όλα αυτά, και όσο μπορώ να καθαρίζω ένα πενήτακοσάρι τον χρόνο από τον Faber, μένω εδώ κι ας τρώω σούπες και πατάτες. Τί τιμή έχει μια επίσκεψη;

Με αγάπη, Λάρρυ.

Σου έστειλα τη μικρή μου, κακορίζικη, detective story; Προς μεγάλη μου έκπληξη συγκρίθηκε δύο φορές με τον *Buchan*: πραγματικά αστείο. Την έγραφα για τον Gerry και τον Nicholas \$\$ [sic] και εβδομήντα πέντε στερλίνες...

Στον ελληνικής καταγωγής Στεφανίδη, φίλο και μέντορά του από τα χρόνια της Κέρκυρας, που περιγράφεται από τον ίδιο στο *Prospero's Cell, A guide to the landscape and manners of the island of Corcyra*, Faber & Faber (1947),² αλλά και στα μπεστ σέλερ *Η οικογένειά μου και άλλα ζώα του αδελφού του Gerald*, στον Κολοσσό του Μαρουσιού του Henry Miller, και στο *Ημερολόγιο Μέρες Γ' του Γιώργου Σεφέρη με πολλή συμπάθεια*, ο Durrell προσποιείται ότι είναι απογοητευμένος για την απόρριψη των προτάσεών του για υποσχέσεις αυτοδιάθεσης αορίστου χρόνου στους Κυπρίους. Τα όσα αποκαλυπτικά λέει εδώ, περί «σχήματος διχοτόμησης που είχε εξοργίσει το Foreign Office», «άμεσης εσωτε-

Θεόδωρος Στεφανίδης (1973)

τζής – εξάδελφος του πατρός Βασιλείου, που θυμόταν τη βρετανική δωρεά των Ιονίων Νήσων στην Ελλάδα το 1863 – θα έπρεπε να είχε ακουστά. Για να αποφύγει το θέμα, φτάνει στο σημείο να αντικαταστήσει στην Επιλογή βιβλιογραφίας, στο τέλος του βιβλίου, τα απομνημονεύματα του Storrs¹⁵ με ένα τουριστικό οδηγό της Κύπρου του ίδιου συγγραφέα.

Τον Αύγουστο του 1957, πίνοντας κρασιά Fabre, πηγαίνοντας στις ταυρομαχίες και τρώγοντας ψωμί δεκαεφτά ποικιλιών στην Προβηγκία, ο Durrell πνέει μένεα, κατ'ιδίαν, κατά του φριχτού νησιού της Κύπρου, γιατί απέτυχε να πείσει του κατοίκους του πως ήταν μπάσταρδοι:

Τα βήματά μου αντηχούσαν σιγανά επάνω στο μώλο. Καταλάβαινα πως ήμουνα πολύ κουρασμένος έπειτα από τούτα με τα δύο χρόνια θητείας ως υπηρέτης του στέμματος, και δεν είχα πετύχει τίποτε. (Πικρολέμονα, 288)

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Φωτοαντίγραφα του συγκεκριμένου φακέλου απέκτησα από τη Βιβλιοθήκη UCLA, με εξουσιοδότηση του Lawrence Durrell Estate για την ετοιμασία της ανακοίνωσης *The myth of Pope Joan, Emmanuel Roidis and Lawrence Durrell* (International Durrell Conference OMG XIII, 2004) και για μελλοντική χρήση «για ερευνητικούς σκοπούς μη εμπορικού χαρακτήρα» (e-mail: Anthea Morton-Saner 19.4.2004).

2. Όπως δηλώνει ο Durrell στην αρχή του βιβλίου, το ίδιο στηρίζεται σε πέντε αδημοσίευτες μονογραφίες του Dr. Theodore Stephanides R. A. M. C., καρπούς μιας δεκαετούς έρευνας για την Κέρκυρα (για τον περί διά γορμάματων Durrell, Κόρκυρα). Ο σοφός φίλος του Στεφανίδη, γιατρός-ακτινολόγος, φυσιοδίφης, υδροβιολόγος κτλ., θέτει αφιλοκερδώς στη διάθεσή του πολλές επιστημονικές εργασίες, μία εκ των οποίων αφορά την καταπολέμηση της ελονοσίας στην Κύπρο.

3. Λώρενς Ντάρρελ, *Πικρολέμονα*, μτφρ. Αιμίλιος Χουρμούζης, Αθήνα, Γρηγόρη, 1959.

4. Γιώργος Σεφέρης, *Μέρες Ζ'*, 25 Ιουνίου 1960, για το *Justine*.

5. Charles Foley, *Island in Revolt*, London, Longmans, 1962, σ. 38.

6. Charles Foley, ό.π., σσ. 85-91.

7. Robert Mc Donald, *Jumping like Quanta*, in Earl G. Ingersoll (ed.), *Lawrence Durrell Conversations*, London, Associated University Presses, 1998, σ. 152.

8. C. M. Woodhouse, *Something Ventured*, Granada 1982, σσ. 131-134.

9. Επιστολή στην Anne Ridler (15.2.1951). Βλ. Lawrence Durrell, *Spirit of place*, London, Faber and Faber, 1969, σ. 108.

10. Στην εμπιστευτική επιστολή του κυβερνήτη Armitage προς τον "Secretary of State for the Colonies", με ημερομηνία 25.2.1954 και θέμα την τοποθέτησή του στη διεύθυνση του αποικιακού Γραφείου Πληροφοριών, τονίζεται μεταξύ άλλων: "You will no doubt be able, by reference to the Foreign Office, to confirm the good impression which Mr. Durrell has made here [στην εξεγερμένη Κύπρο μέχρι εκείνη τη στιγμή]. It is understood that he did excellent work as Press Attaché at the British Embassy at Belgrade prior and during the visit of the Secretary of Foreign Affairs [Eden] to Yugoslavia". Βλ. Barbara Papastavrou-Koroniotaki, *The Classified File of Lawrence Durrell*, Confluences XXVI - Lawrence Durrell, Borderlands & Borderlines, 2005.

11. Β. Παπασταύρου-Κορωνιωτάκη, ό.π. Πρώτη δημοσίευση: *Εύνοστος, Στοιχεία από το πέρασμα του Γιώργου Σεφέρη στην Αλεξάνδρεια*, Αθήνα, The New Griffon, 2003, αρ. 6.

12. *The Curious History of Pope Joan*, translated out of the Modern Greek of Emmanuel Royidis by Lawrence Durrell, London, Phillips & Green, MCMXLVIII (British Library Shelfmark: Durrell 65/3).

13. Ian S. MacNiven, *Lawrence Durrell, A Biography*, London, Faber & Faber 1998, p. 464.

14. Charles Foley, ό.π., σ. 66.

15. *The Memoirs of Sir Ronald Storrs*, New York, G. P. Putnam's Sons, 1937.

Π. Θ. Γεροντόπουλος

Υστερόγραφο για τη Ραχήλ Νταλιάνη

Ο κ. Λάμπρος Βαρελάς είχε την καλοσύνη να μου κοινοποιήσει δημοσιεύματα για την ανθολογία της Rae Dalven *Modern Greek Poetry*, στην οποία αναφέρονται στο προηγούμενο τεύχος των *Μικροφιλολογικών*.¹ Οι πληροφορίες προέρχονται από το περιοδικό *Η Εφημερίδα των Ποιητών*, το οποίο εξέδωσε ομάδα λογίων με διευθύντρια τη Ρίτα Μπούμη-Παππά σε 21 φύλλα (Ιούν. 1956-Δεκ. 1958). Τα παρακάτω στοιχεία ας θεωρηθούν ως υστερόγραφο στο παραπάνω δημοσίευσμά μου.

Στο άρθρο "Poems from the New Modern Greek Poetry" (αρ. 11, Μάιος 1957, σσ. 4-5) περιλαμβάνονται φωτογραφία και σύντομο βιογραφικό σημείωμα της μεταφράστριας, στο οποίο πληροφορούμαστε ότι η Ντάλβεν γεννήθηκε το 1904 στην Πρέβεζα από γονείς ελληνο-ισραηλίτες ως Ραχήλ Νταλιάνη.² Επίσης γίνεται λόγος για τα δύσκολα παιδικά της χρόνια στην Αμερική και για τον αγώνα που έκανε για να μορφωθεί. Η Ντάλβεν πέθανε στη Νέα Υόρκη το 1992. Αλλά και ο αδελφός της Joseph Dalven, στην αυτοβιογραφία του *Uphill all the Way* και ο αδελφός της Joseph Dalven, στην αυτοβιογραφία του *Uphill all the Way* (δακτυλογραφημένη αυτοέκδοση το 1989), αναφέρεται στα γεμάτα στερήσεις παιδικά τους χρόνια και στον αγώνα που έκανε κι αυτός για να μορφωθεί και να γίνει γιατρός.³ Από το ίδιο σημείωμα της *Εφημερίδας των Ποιητών* μαθαίνουμε ότι η Ντάλβεν, όταν φοιτούσε στη Σορβόνη, στο Παρίσι, έγραψε το 1938 θεατρικό έργο με θέμα τη ζωή του γάλλου ποιητή Arthur Rimbaud. Πληροφορούμαστε ακόμη ότι έχει μεταφράσει στην *Ανθολογία* της 44 έλληνες ποιητές και ότι την Εισαγωγή στο βιβλίο αυτό την έγραψαν διάσημοι αμερικανοί λογογράφοι. Γίνεται αναφορά και στην ευνοϊκή υποδοχή του τόμου από τον Τύπο της Αμερικής. Λανθασμένα αναφέρεται ότι η *Ανθολογία* κυκλοφόρησε από τον εκδοτικό οίκο Macmillan, ενώ είναι γνωστό ότι η *Ανθολογία* κυκλοφόρησε από τον εκδοτικό οίκο Gaer & Associates, ο οποίος δυστυχώς φάλιξε μετά την έκδοση του βιβλίου, το οποίο κατασχέθηκε για να πληρωθούν χρέη της εταιρείας. Σε κανένα κατάλογο βιβλιοθήκης δεν αναφέρεται ως έκδοση του εκδοτικού οίκου Macmillan. Αυτό το άρθρο μάς βοηθάει να χρονολογήσουμε πριν από το 1957 και τη μετάφραση από την Ντάλβεν του θεατρικού έργου του Σπύρου Μελά Ιούδας. Ίσως η μεταφράστρια να είχε γνωριστεί με τον Μελά σε ταξίδι που είχε πραγματοποιήσει ο έλληνας συγγραφέας στην Αμερική, αν και δεν είναι μαρτυρημένη μια τέτοια συνάντηση.⁴ Πάντως στο ίδιο σημείωμα πληροφορούμαστε ότι είχε αρχίσει να μεταφράζει ποιήματα του Καβάφη. Αυτές οι βιογραφικές πληροφορίες, αντλημένες πιθανότατα από την ίδια την Ντάλβεν, μας προσφέρουν αρκετά πολύτιμα στοιχεία, τα οποία δεν είχε περιλάβει στο άρθρο της "An unsought for calling (My Life as Translator from Modern Greek)".⁵

Στο δημοσίευμα της *Εφημερίδας των Ποιητών* αναδημοσιεύονται έντεκα αγγλικές μεταφράσεις των ποιημάτων που είχε συμπεριλάβει στην *Ανθολογία* της. Πρόκειται για τα ποιήματα του Άγγελου Σικελιανού «Αχελώος», ένα από-

Rae Dalven
Η Εφημερίδα των Ποιητών
11.5.1957

σπασμα από την Οδύσσεια του Νίκου Καζαντζάκη, οι «Μοιραίοι» του Κώστα Βάρναλη, ποιήματα της Ρίτας Μπούμη-Παππά, του Νίκου Παππά, του Γιάννη Σφακιανάκη κι ένα απόσπασμα από την «Εαρινή Συμφωνία» του Γιάννη Ρίτσου και την «Τρελή ροδιά» του Οδυσσέα Ελύτη. Αναδημοσιεύονται, τέλος, από ένα ποίημα του Γιώργου Θέμελη, του Τάκη Βαρβιτσιώτη και του Κρίτωνα Αθανασούλη. Είναι αρκετά πρωτοποριακό για την εποχή, νομίζω, να δημοσιεύονται ποιήματα ελλήνων ποιητών σε μετάφραση σε σελίδες περιοδικών που κυκλοφορούσαν στην Ελλάδα, πράγμα που έκανε συστηματικά το περιοδικό αυτό, έστω κι αν οι επιλογές του καθορίζονταν από τις προσωπικές συμπάθειες ή αντιπάθειες των εκδοτών.

Σε ένα δεύτερο δημοσίευμα, ένα μικρό μονόστηλο στη στήλη «Παρατηρή-τήριο» (αρ. 12, Ιουλ. 1957, σ. 8), όπου δημοσιεύονται συνήθως καταγγελτικά ση-μειώματα, ο συντάκτης αναφέρει: «Ελάχιστοι μέχρι προχτές στην Ελλάδα γνώ-ριζαν το μεταφραστικό μόχθο της Ρέας Ντάλβεν και την αγάπη της Ελληνοα-μερικανίδας αυτής για τη λογοτεχνία μας». Και σημειώνει ότι πολλοί ποιητές δεν άξιζαν να συμπεριληφθούν στην Ανθολογία, αλλά πίεζαν τη μεταφράστρια να τους συμπεριλάβει· και ότι με τις υποδείξεις και την επιμονή των Απόστολου Μελαχρινού, Καίσαρα Εμμανουήλ, Νίκου Παππά και Ρίτας Μπούμη-Παππά συμπεριέλαβε τον Ελύτη και τον Σεφέρη. Αυτό βέβαια έρχεται σε αντίθεση με όσα η ίδια η Ντάλβεν έχει δηλώσει, ότι δηλαδή μετέφρασε από την Ανθολογία του Ηρακλή Αποστολίδη τα ποιήματα για τη δική της Ντάλβεν και η παράκλησή της προς τον Σεφέρη να πείσει ώστε να δημοσιευτούν κριτικές για το έργο της σε ελληνικά έντυπα. Γιατί, ενώ η Ανθολογία της είχε βιβλιοκριθεί από τον W. H. Auden, είχε αγνοηθεί από τον ελληνικό πνευματικό κόσμο. Ίσως είναι μία ακόμη επιβεβαίωση της ρήσης ουδείς προφήτης δεκτός εν τη πατρίδι αυτού.

Το περιοδικό συνεχίζει, πάντως, να δημοσιεύει κατά διαστήματα ελληνικά ποιήματα μεταφρασμένα στα αγγλικά από την Dalven. Ειδικότερα, στον αρ. 12 (Ιουλ. 1958, σ. 4) δημοσιεύεται η «Ιθάκη» («Ithaca») του Κ. Π. Καβάφη, στον αρ. 16 (Ιαν. 1958, σ. 2) απόσπασμα από τη «Στέρνα» («The cistern») του Γιώργου Σε-φέρη, και στον αρ. 17 (Φεβρ.-Μάρτ. 1958, σ. 2) η «Παρθενόπη» («Parthenope») της Ρίτας Μπούμη-Παππά. Ας σημειωθεί ότι οι μεταφράσεις αυτές δεν βιβλιογρα-φούνται στις βιβλιογραφίες Καβάφη και Σεφέρη.

Πληροφορίες για την έκδοση της Ανθολογίας αυτής βρίσκουμε και στο Αρ-χείο Καβάφη, που ψηφιοποιήθηκε πρόσφατα.⁶ Η Ρέα Ντάλβεν γράφει στον Αλέκο Σεγκόπουλο από τη Νέα Υόρκη στις 19 Μαρτίου 1949 και του ζητά την άδειά του να δημοσιεύσει ποιήματα του Καβάφη σε δική της μετάφραση. Η επιστολή είναι χειρόγραφη, γραμμένη στα αγγλικά, όπως ακριβώς και οι επι-στολές της προς τον Σεφέρη. Εκτός από τη λίστα των ποιημάτων που έχει με-ταφράσει, επισημαίνει στον Σεγκόπουλο ότι, σύμφωνα με τον αμερικανικό νόμο, πρέπει να έχει την άδεια του ίδιου του ποιητή ή των κληρονόμων του, αν δεν έχουν περάσει πενήντα χρόνια από τον θάνατό του. Επίσης τον ενημερώνει ότι, μετά την απόσβεση των εξόδων για την έκδοση του βιβλίου, η ίδια θα μοιραστεί τα κέρδη του βιβλίου με τους δημιουργούς ή τους κληρονόμους τους και ότι ο Σεγκόπουλος θα λάβει το μισό από τα κέρδη που αντιστοιχούν στις έντεκα σε-λίδες που πιάνουν τα ποιήματα του Καβάφη ή το όλο ποσό για πεντέμισι σελί-

δες. Στο Αρχείο Καβάφη σώζεται η απάντηση του Σεγκόπουλου· είναι δαχτυ-λόγραφο, γραμμένη κι αυτή στα αγγλικά, μάλλον αντίγραφο της επιστολής του χωρίς την υπογραφή του, σταλμένη από την Αλεξάνδρεια στις 5 Απριλίου 1949, δηλαδή σχεδόν μόλις πήρε το γράμμα της. Την ευχαριστεί γιατί ενδιαφέρθηκε να μεταφράσει δώδεκα ποιήματα του Καβάφη και της δίνει την άδειά του να τα δημοσιεύσει. Της διορθώνει με κεφαλαία γράμματα το όνομα του ποιητή σε C. P. Cavafy, γιατί η Ντάλβεν είχε γράψει λανθασμένα Cavafis, και κλείνει το γράμμα με ανάλογες ευγένειες.

Αυτή η άμεση απάντηση του Σεγκόπουλου στην Ντάλβεν έρχεται σε αντί-θεση με την απροθυμία του Σεγκόπουλου (από το 1959 κ.ε.) να δώσει την άδεια του να δημοσιευτεί η μετάφραση στα αγγλικά του συνόλου των ποιημάτων του Καβάφη, όπως μας έδειξαν τα λήμματα 475, 514 και 548 στις Προσθήκες στη Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη (1907-2000).⁷

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. «Από τις επιστολές της Rae Dalven προς τον Γιώργο Σεφέρη», *Μικροφιλολογικά* 41 (Άνοιξη 2017) 37-42.
2. Διορθώνω το όνομά της που είχα μεταγράψει λανθασμένα από αγγλική πηγή σε Ραχίλ Νταλιάν στο άρθρο μου «Μεταφράζοντας Καβάφη σε Δύση και Ανατολή» στον τόμο: *Μνήμη Ξ. Α. Κοκόλη. Ζητήματα νεοελληνικής φιλολογίας μετρικά, υφολογικά, κριτικά μεταφραστικά*. Πρακτικά ΙΔ' Διε-θνούς Επιστημονικής συνάντησης 27-30 Μαρτίου 2014, Θεσσαλονίκη 2016, σσ. 423-435. Ηλεκτρο-νική έκδοση: http://www.lit.auth.gr/sites/default/files/mneme_x_a_kokole_praktika.pdf
3. Ευχαριστώ τη Marcia Ikonomopoulos, από τη συναγωγή της Νέας Υόρκης «Kehila Kedosha Jan-ina», που μου έστειλε το βιβλίο.
4. Σπύρος Μελάς, *Αμερική, εντυπώσεις ταξιδιού*, Αθήνα, Αετός, 1952.
5. *Journal of Modern Greek Studies* 8,2 (Oct. 1990) 307-315.
6. <http://www.onassis.org/cavafy-archive-catalogue.php>. Ευχαριστώ το Ίδρυμα Ωνάση για τη φιλο-ξενία και τις κυρίες Μαριάννα Χριστοφή και Αγγελική Μούσιου που με βοήθησαν να εντοπίσω την αλληλογραφία της Ρέας Ντάλβεν και του Αλέκου Σεγκόπουλου στο Αρχείο Καβάφη.
7. Λευτέρης Παπαλεοντίου, *Προσθήκες στη Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη (1907-2000)*, Λευκωσία, *Μικροφιλολογικά Τετράδια* 22, 2016.

Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού

Ανέκδοτη επιστολή του Μανόλη Αναγνωστάκη προς τον ποιητή Ηλία Κατσόγιαννη

Το 1951 ο Ηλίας Κατσόγιαννης,¹ παραδοσιακός ποιητής της Θεσσαλονίκης, με αφορμή την έκδοση της ποιητικής συλλογής του *Το τραγούδι της αγάπης*,² στέλνει ένα αντίτυπό της στον Μανόλη Αναγνωστάκη. Ο τελευταίος απαντάει με μια τετρασέλιδη επιστολή, η οποία περιέχει την κριτική του για τη συλλογή και η οποία βρίσκεται στο αρχείο του Κατσόγιαννη.³

Από τους δύο ποιητές μόνο ο Κατσόγιαννης χρειάζεται συστάσεις, αφού σή-μερα είναι σχεδόν λησμονημένος.⁴ Γεννήθηκε το 1887 στα Λαγκάδια Αρκαδίας. Σπούδασε Φαρμακευτική στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και από πολύ νωρίς ασχο-

ρεύονται από μια αφελή, απλοϊκή και μονοκόματη αντιμετώπιση της ζωής, αποτελούν ένα πολύτιμο καρπό μιας μακρόχρονης και επώδυνης ζωικής εμπειρίας, μιας ακλόνητα κατακτημένης φιλοσοφικής καταστάλαξης.

Η βαθεία πίστη του κ. Κατσόγιαννη στη Ζωή – που η ομορφιά και το μεγαλείο της βρίσκεται ακριβώς στην αδιάκοπη πάλη των αντιθετικών της εκφάνσεων που καθρεφτίζονται άμεσα στον εσωτερικό μας κόσμο – είναι εκείνη που τον οδηγά να ανακαλύπτει πάντα και στη χαρά και στον πόνο την εσωτερική του ισορρόπηση – αυτό το ίδιο το βάθος των πραγμάτων – το πιο δύσκολο ίσως και το πιο δυσκατόρθωτο προνόμιο στην ταραγμένη εποχή μας. Είναι να θαυμάζει κανείς – τί παράδειγμα για τους νέους! – τη ζωτικότητα και την αισιόδοξη διάθεση που ξεπηδούν από τους στίχους του Τραγουδιού της Αγάπης. Ο κ. Κατσόγιαννης ξέρει πως η κρίση που μαστίζει την συγκαρινή μας τέχνη δεν είναι κρίση μορφής αλλά πρώτα και κύρια κρίση ουσίας. Ούτε με τα φύλλα του φθινοπώρου μπορεί πια να παραβληθεί η διάρκεια της επίκαιρης ζωής των αλληπάλληλων -ισμών, που με αγωνιώδεις δεξιολογικές ακροβασίες πασχίζουν να καλύψουν την απουσία κάθε αισθηματός και κάθε ουσιαστικής πνοής. Τίποτα δεν μπορεί να διασωθεί όταν δεν υπάρχει το γνήσιο ποιητικό κίνητρο, η αυθόρμητη λυρική διάθεση που προκαθορίζουν περισσότερο από κάθε τι άλλο τη διαδρομή του Έργου στη δύσκολη ανηφοριά του χρόνου.

Κι ο κ. Κατσόγιαννης μορφικά δεν «ανανεώνεται». Ίσως να μην νοιώθει καν αυτή την ανάγκη. Ίσως να μην μπορεί πια. Τοποθετήθηκε από την πρώτη στιγμή στο κλίμα του. Τώρα μας βεβαιώνει πια σταθερά, με την ίδια την Ποίησή του, πόσο η τοποθέτησή του αυτή ανταποκρίνεται απόλυτα στη λυρική του ατομικότητα, στο ό,τι έταξε σα σκοπό, σαν προορισμό του να εκφράσει. Ίσως ακόμα και το ίδιο το «θέμα» του να μην προωθεί αισθητά (μα ποια «ανανέωση» χωρεί πια σ' αυτό το θέμα, έξω από την προβολή των πολύ λεπτών σχεδόν ανεπαίσθητων ιδιόμορφων αποχρώσεων που αποκλειστικά προσωπικά ο κάθε καλλιεργημένος άνθρωπος δοκιμάζει;).

Το Τραγούδι της Αγάπης του κ. Κατσόγιαννη έχει κάτι άλλο πολυτιμώτερο. Έρχεται ακριβώς – έστω στο μικρό περιορισμένο χώρο που απηχεί σήμερα η Ποίηση – σε μια εποχή διάλυσης και παρακμής να διαλαλήσει την ανάγκη της σύνθεσης, της επιστροφής στις αληθινές πηγές της ζωής, σε ό,τι συντηρεί και δικαιώνει την ίδια την ύπαρξή μας.

Έχω τη γνώμη πως ύστερα από το χαμό του Κυριαζή,¹¹ ο κ. Κατσόγιαννης είναι ο μόνος γνήσιος συνεχιστής, ίσως κι ο τελευταίος επίγονος της γενιάς των «τραγουδιστών» που έζησε κάτω από τη φεγγοβολή του ποιητή του «Ερωτικού» και των «Ασφόμελων».¹²

Ποίηση παλιά, ξεπερασμένη; Ποίηση παρωχημένης εποχής; Δεν ξέρω. Θα το πίστευα κι αυτό αν δεν έφτανε ένας Τέλλος Άγρας με τους συνοικιακούς του στίχους να ανατρέφει τις πρόωρες «πεποιθήσεις» μας για την αισθητική χρεωκοπία της παραδοσιακής ποίησης, να μας προβάλλει ανεξευρένητες ακόμα δυνατότητες σε μια περιοχή που τα όριά της είχανε, αληθινά, απελπιστικά στενέψει.

Κι ο κ. Κατσόγιαννης φέρνει κι αυτός κάτι – αυτό το κάτι που ίσα ίσα είχαμε τόσο την ανάγκη του σήμερα.

Την έλλειψη κάθε επιτήδευσης, κάθε φιλολογικής πόζας – που δεν απουσίασε ίσως σε κανέναν από τους παλιότερους ομότεχνούς του – την ανόθευτη από κάθε εκζήτηση ειλικρινείά του και προπαντός μιαν αγέραστη αισιόδοξη διάθεση, καταστάλαγμα, πίστη και επισφράγιση ενός Λυρικού βίου.

M. A.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ευχαριστώ θερμά τον κ. Ηλία Κατσόγιαννη, ανεψιό του ποιητή, για την άδεια δημοσίευσης της επιστολής και την κ. Χαρά Συμεωνίδου για τη διευκόλυνση πρόσβασης στο αρχείο του ποιητή.
2. Ηλ. Κατσόγιαννης, *Το Τραγούδι της αγάπης*, Θεσσαλονίκη, «Μορφές», 1951.

3. Ο Κατσόγιαννης έστειλε αντίτυπα των συλλογών του σε ανθρώπους που εκτιμούσε. Μεγάλος αριθμός κριτικών για το έργο του σώζονται σε επιστολές στο αρχείο του.

4. Βλ. την ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία της Χαράς Συμεωνίδου, *Η κριτική πρόσληψη του έργου του ποιητή Ηλία Π. Κατσόγιαννη*, ΑΠΘ, ΜΝΕΣ, Θεσσαλονίκη 2011.

5. «Κατσόγιαννης Ηλίας», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τ. 8, Αθήνα, Χάρης Πάτσης, 1968, σ. 387· *Βιογραφική Εγκυκλοπαίδεια Ελλήνων Λογοτεχνών*, τ. 2, Αθήνα, Παγουλάτος, 1976, σ. 155· *Αλέξης Ζήρας, Λεξικό Νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Πατάκης, 2008, σ. 1066.

6. Ο Αναγνωστάκης δημοσίευσε κριτική για την ποιητική συλλογή του Κατσόγιαννη *Αντιφεγγίματα* (1944) στο περ. *Ξεκίνημα* (Θεσσαλονίκης) 3 (1944) 22-23.

7. Αλ. Αργυρίου, *Μανόλης Αναγνωστάκης. Νοούμενα και υπονοούμενα της ποίησής του*, Αθήνα, Γαβριηλίδης, 2004, σ. 73.

8. Λ. Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1980, σ. 336· Γ. Π. Σαββίδης, «Το στίγμα της πρώτης μεταπολεμικής ποιητικής Γενιάς», *Η ελληνική ποίηση. Ανθολογία. Γραμματολογία*, τ. Ε', επιμ. Αλέξανδρος Αργυρίου, Αθήνα, Σοκόλης, 1990, σ. 626· Δ. Ν. Μαρωνίτης, *Ποιητική και πολιτική ηθική. Πρώτη μεταπολεμική γενιά. Αλεξάνδρου - Αναγνωστάκης - Πατρίκιος*, Αθήνα, Κέδρος, 1995, σσ. 14-15· Αλ. Αργυρίου, «Η ποίηση της ήττας», στο: *Μανόλης Αναγνωστάκης. Νοούμενα και υπονοούμενα της ποίησής του*, ό.π., σσ. 149-153.

9. Μανόλης Αναγνωστάκης, «Η ποίηση του Ηλία Κατσόγιαννη», *Λαγκάδια* (Αθήνας) 8 (Δεκ. 1996) 39-40.

10. Ο Αναγνωστάκης, ό.π., αναφέρεται μόνο στα θετικά στοιχεία που εντόπισε, παραλείποντας το σημείο στο οποίο ασκεί αρνητική κριτική για τη συλλογή.

11. Ο Αθανάσιος Κυριαζής γεννήθηκε το 1887 στο Αγρίνιο. Σπούδασε Νομικά στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας και υπηρέτησε στο Υπουργείο Οικονομικών. Το 1938 μετατέθηκε στη Θεσσαλονίκη και διετέλεσε πάρεδρος του Ελεγκτικού Συμβουλίου ως τον θάνατό του. Δημοσίευσε δώδεκα ποιητικές συλλογές, ενώ παράλληλα με τη λογοτεχνική του ενασχόληση εξέδωσε το περιοδικό *Νέα Γράμματα* (1924). Στη Θεσσαλονίκη εντάχθηκε στον κύκλο του περιοδικού *Μορφές*. Ακολουθεί την παράδοση όσον αφορά τη μορφή των ποιημάτων του, θεματικά όμως διαφοροποιείται συχνά, εκφράζοντας και κοινωνικούς προβληματισμούς. Πέθανε το 1950. Βλ. Χρυσούλα Σπυρέλη, *Τα ποιήματα του Αθ. Γ. Κυριαζή (1887-1950)*, Πρόλογος Ερατοσθένης Καψωμένος, Αθήνα, Γαβριηλίδης, 2007, σσ. 21-63.

12. Επισημαίνει την επίδραση του Μιλτιάδη Μαλακάση στην ποίηση του Κατσόγιαννη, εννοεί δηλαδή ότι η ποίησή του είναι ατομική, διαπνέεται από λυρισμό, χωρίς άλλους προβληματισμούς. Εκφράζει μόνο προσωπικά συναισθήματα με κυρίαρχο το θέμα του έρωτα.

Ελένη Παρισιάδου

Ένα εφηβικό κείμενο του Νίκου-Αλέξη Ασλάνογλου

Ένα κριτικό κείμενο το οποίο ο ποιητής Νίκος-Αλέξης Ασλάνογλου (Νικόλαος Αρσλάνογλου, 1931-1996) έγραψε κατά τη διάρκεια της εφηβείας του αποκαλύπτει πτυχές της σχέψης του, που θα γίνουν αργότερα ορατές στο ποιητικό του έργο. Είναι γραμμένο σε δεύτερο πρόσωπο και απευθύνεται, εν είδει επιστολής, στον φίλο και συμμαθητή του στο Πειραματικό Σχολείο του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Στέλιο Νέστορα (Στυλιανός Νέστωρ, γενν. 1931), τον μετέπειτα πολιτικό (ιδρυτικό μέλος του ΠΑΣΟΚ και αργότερα βουλευτή του Συνασπισμού) και σύζυγο της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος. Από το Πειραματικό αποφοίτησαν και οι δύο το 1949. Ο Ασλάνογλου, αφού μελέτησε το ποίημα «Αντίο», απαντά με ευθύτητα στον συμμαθητή του, τονίζοντας τα θετικά σημεία αλλά και τις αδυναμίες του ποιήματος και προτείνοντάς του να βασιστεί στον «ενδότερο εαυτό» του, εάν θέλει να δημιουργήσει «αληθινή ποίηση». Παραθέτω το κείμενο

αυτούσιο, με την αρχική ορθογραφία και σύνταξη του χειρογράφου, με εξαίρεση τη μεταφορά του σε μονοτονικό.

ΚΡΙΤΙΚΗ ΠΑΝΩ ΣΤΟ ΠΟΙΗΜΑ ΤΟΥ ΣΤ. ΝΕΣΤΟΡΑ «ΑΝΤΙΟ»

Έχεις ερωτική φλόγα κι ερωτική ψυχοσύνθεση. Θέλω δηλ. να πω πως η ψυχή σου ξέρει να τ' αντικρύζει όλα κάτω από ερωτική σκοπιά. Αυτό είναι εξαιρετικά πολύτιμο για έναν ποιητή.

Η τελευταία στροφή που πήρε η ποίησή σου είναι πολύ χαρακτηριστική. Άφισες τις υπερβολές και τις ρητορείες και πήγες σε μια ποίηση απαλότερη και γλυκύτερη (αλλαγή κατά περιεχόμενο), κι εχτός απ' αυτό έφυγες από τα καλούπια του μέτρου και της ομοιοκαταληξίας για μια μορφή ποιητικότερη και πιο πηγαία (αλλαγή κατά τη μορφή). Το τελευταίο σου ποίημα «αντίο» το επιβεβαιώνει αυτό το πράγμα.

Το θέμα σου είναι πολύ κοινόχρηστο. Για να κάνης λοιπόν αληθινή ποίηση πρέπει αυτό το τριμμένο θέμα να το δώσεις με καινούργια λάμψη κι' ομορφιά. Πρόσεξε, π.χ., τα ερωτικά ποιήματα του κ. Θέμελη. Εσύ, σ' αυτό το σημείο, προχωράς ως σ' ένα βαθμό. Το ποίημά σου θα το κρίνω ως μορφή κι ως περιεχόμενο.

α) μορφή: Συγχέεις μέτρο με ρυθμό. Ενώ δηλ. οι δυο πρώτοι στίχοι είναι δεκατρισύλλαβοι

*Τὰ φύλλ' απόψε τῆς μυρτιάς δὲν κουβεντιάζουν
οὔτε τῆς θάλασσας ἀκούγεται τραγούδι*

ὕστερα πας ἀμέσως στον ελεύθερο στίχο

Το φεγγάρι ἔχασε το χαμόγελό του

που αν κι έχει 13 συλλ. όμως ο τονισμός δεν γίνεται όπως πρέπει.

β) περιεχόμενο: Χαρακτηρίζεται από θαυμάσια συγκίνηση απαλότατη κι αξιοζήλευτη. Η κυριότερη εικόνα σου είναι

Το φεγγάρι ἔχασε το χαμόγελό του

Μονάχα οι τελευταίοι στίχοι πέφτουνε σε βόρβορο. Δε λένε παρά κοινοτυπίες που μπορείς να τις βρης στο πρώτο ημερολόγιο ποιημάτων. Διάλεγε τις εικόνες σου και βάλε τις πιο σπάνιες.

Γενικά αν αφίσης το μέτρο που σε τυραννάει ακόμα και το πνεύμα ωρισμένων tango, και βασιστής πάνω στον πλούσιο ενδότερο εαυτό σου είναι βέβαιο ότι θα δημιουργήσης αληθινή ποίηση.

Αυτά για την ώρα. Κι άλλη φορά τα ξαναλέμε.

14 του Ιούλη

Αλέξης

Οι απόψεις του Ασλάνογλου, παρά το νεαρό της ηλικίας του, μοιάζουν να είναι κατασταλαγμένες και να συμφωνούν με την ψυχοσύνθεσή του. Εξάλλου τις εφάρμοσε αργότερα και στο δικό του ποιητικό έργο. Τα όσα γράφει για το συγκεκριμένο ποίημα, θα μπορούσαν να γενικευτούν και να συνοψιστούν περίπου ως εξής:

1. Είναι «εξαιρετικά πολύτιμο για έναν ποιητή» να τα βλέπει όλα «από ερωτική σκοπιά». 2. Η εγκατάλειψη των υπερβολών και των ρητορικών λειτουργεί θετικά για τον ποιητή. 3. Εάν ο ποιητής αφήσει τα «καλούπια» του μέτρου και της ομοιοκαταληξίας, είναι πιθανό να οδηγηθεί σε «μια μορφή ποιητικότερη και πιο πηγαία». 4. Τα τετριμμένα θέματα πρέπει να δίνονται με «καινούργια λάμψη» κι ομορφιά. 5. Δεν πρέπει να συγχέονται (από τον δημιουργό) μέτρο

και ρυθμός. 6. Το ποίημα πρέπει να χαρακτηρίζεται από «συγκίνηση». 7. Ο ποιητής δεν πρέπει να επαναλαμβάνει κοινοτυπίες, αλλά να διαλέγει τις εικόνες του και να χρησιμοποιεί «τις πιο σπάνιες». 8. Όταν ο ποιητής βασίζεται στον «ενδότερο εαυτό» του, είναι βέβαιο ότι θα δημιουργήσει «αληθινή ποίηση».

Η αναφορά στον ποιητή Γιώργο Θέμελη δεν είναι τυχαία, αφού ήταν καθηγητής τους στο Πειραματικό. Μεταξύ των διδασκόντων εκείνης της περιόδου συγκαταλέγονται ακόμη ο ζωγράφος Πολύκλειτος Ρέγκος, ο φιλόλογος και διευθυντής του λογοτεχνικού περιοδικού *Μορφές* Βασίλης Δεδούσης και ο φιλόλογος-συγγραφέας Βασίλειος Καλογεράς. Στο ίδιο σχολείο είχαν φοιτήσει ο ποιητής Μανόλης Αναγνωστάκης (αποφοίτησε το 1942) και ο φιλόλογος Δημήτρης Μαρωνίτης (αποφοίτησε το 1947). Η συμβολή του Θέμελη στη διαμόρφωση της ποιητικής του φυσιογνωμίας αναγνωρίστηκε από τον Ασλάνογλου με μία της ποιητικής του φυσιογνωμίας αναγνωρίστηκε από τον Ασλάνογλου με μία αναφορά σε μεταγενέστερο δοκίμιό του: «Μέσα στις αίθουσες του Πειραματικού Σχολείου, η φωνή του ποιητή ήταν από τις πρώτες που μίλησαν στην καρδιά μου» («Θάνατος και γέννηση στην ποίηση του Θέμελη», περ. *Διαγώνιος*, τχ. 1, 1959).

Το χειρόγραφο σημείωμα του Νίκου-Αλέξη Ασλάνογλου βρίσκεται στο αρχείο μου, μαζί με άλλα τεκμήρια που αφορούν τον ίδιο και το έργο του. Από άλλο χειρόγραφο της ίδιας περιόδου προκύπτει η χρονολογία 1946. Είναι η εποχή που ο ποιητής γράφει και τα πρώτα του ποιήματα, σύμφωνα με όσα ο ίδιος δήλωσε σε συνέντευξή του: «Έγραφα ποιήματα από το '46... Πολλά από αυτά διαβάζονται ακόμη. Το πρώτο μου ποίημα το έγραψα σε ηλικία 15 χρόνων... Ήμουν πρώιμο ταλέντο...» («Οι ποιητές είναι πουλιά που πετούν», εφ. *Το Βήμα*, 13.10.1996).

Διονύσης Στεργιούλας

Ντίνος Χριστιανόπουλος, *Εγώ, φαντάρος στο χακί...* (2003): διευκρίνιση για τον τίτλο

Μνήμη Πάνου Γεραμάνη (1945-2005):
νυν δε θανών λάμπεις έσπερος εν φθιμένους.¹

Το 2003 εκδόθηκε ως βιβλίο η αυτοβιογραφική αφήγηση του Ντίνου Χριστιανόπουλου *Εγώ, φαντάρος στο χακί...* Αναμνήσεις από τη στρατιωτική μου θητεία,² της οποίας μια εκτενής μορφή είχε μεταδοθεί σε σειρά ραδιοφωνικών εκπομπών του 9,58 FM της EPT 3 (2001-2002, επιμέλεια - καταγραφή: Γιώργος Καλιεντζίδης). Ο συγγραφέας υπηρέτησε τη στρατιωτική του θητεία κατά τη διετία 1955-1956. Σε ένα σημείο της αφήγησής του επισημαίνει: «Εκείνο τον καιρό, μάλιστα, είχε βγει κι ένα ρεμπέτικο, που το ρεφραίν έλεγε "εγώ φαντάρος στο χακί - κι εσύ γλεντάς την Κυριακή"». (Από το ρεμπέτικο αυτό έχω πάρει και τον τίτλο αυτού του βιβλίου).³ Στις σχετικές ερωτήσεις μας προς τον Ντ. Χριστιανόπουλο, ώστε να αποσαφηνιστούν τα στοιχεία του τραγουδιού, δεν προέκυψε σαφής απάντηση, γεγονός φυσικό, αφού αφενός δεν επρόκειτο για πολύ γνωστό τραγούδι, αφετέρου είχε παρέλθει σχεδόν μισός αιώνας από τα μέσα της

δεκαετίας του 1950 και δεν είχαν συγκρατηθεί πέρα από το ρεφραίν άλλα στοιχεία του τραγουδιού στη μνήμη του συγγραφέα.

Από την εγγραφή του Χριστιανόπουλου δεν προκύπτει ο τίτλος του τραγουδιού, ενώ τα σχετικά με τον στρατό μεταπολεμικά λαϊκά τραγούδια είναι δεκάδες. Η λογικοφανής υπόθεση ότι ο τίτλος του τραγουδιού ενδέχεται να συμπίπτει με τον τίτλο του βιβλίου υπήρξε βάση για έρευνα σε καταλόγους παραγωγής δισκογραφικών εταιρειών, αλλά και στη δισκογραφία σπουδαιών ερμηνευτών του λαϊκού τραγουδιού (η λογική λέει πως το τραγούδι προφανώς θα αποδιδόταν από ανδρική φωνή), που συνέχιζαν τη δισκογραφική παραγωγή τους στη δεκαετία του 1950, ερχόμενοι από το παλαιότερο ρεμπέτικο (π.χ. Στράτος Παγιουμτζής, Πρόδρομος Τσαουσάκης), ή, όντας νεότεροι, είχαν αρχίσει να εδραιώνουν τη θέση τους στη δισκογραφία κατά τη συγκεκριμένη δεκαετία (Στέλιος Καζαντζίδης, Γρηγόρης Μπιθικιώτης, Πάνος Γαβαλάς, Μανώλης Αγγελόπουλος, Στράτος Διονυσίου, Βαγγέλης Περπινιάδης, κ.ά.). Η έρευνα δεν απέδωσε καρπούς. Ακολούθως, καταφύγαμε στη δοτικότητα και στη γνώση του αείμνηστου αγαπημένου φίλου Πάνου Γεραμάνη, δημοσιογράφου εξειδικευμένου στο μεταπολεμικό λαϊκό τραγούδι (ως προς τον Πάνο Γεραμάνη, η κοινότοπη μεταφορά «κινητή εγκυκλοπαίδεια» αποτελούσε την πιο ζωντανή κυριολεξία, όσον αφορά την εποπτεία του στον χώρο του λαϊκού τραγουδιού). Μεσούντος του 2004 είχαμε στοιχεία για την εξεύρεση: στους τίτλους εννέα τραγουδιών, τους οποίους τηλεφωνικώς μας υπέδειξε ο Πάνος Γεραμάνης και εν ευθέτω χρόνω βρήκαμε και ακούσαμε (ο Γεραμάνης υπέθετε βέβαια ότι κάποιο από αυτά τα τραγούδια ήταν το ζητούμενο), δεν υπήρχε ο τίτλος «Εγώ, φαντάρος στο χακί», υπήρχε όμως – μεταξύ άλλων – και ο τίτλος «Γράμμα μού γράψαν στο στρατό». Το τραγούδι ηχογραφήθηκε το 1958, ως δημιουργοί αναγράφονταν στον δίσκο οι Στέλιος Χρυσίνης - Γιώργος Νεοφώτης και ερμηνευτής ήταν ο όχι ιδιαίτερα γνωστός Αναστάσιος Μαρούλης (στην κατοπινή προσπάθεια για διερεύνηση των ηχογραφήσεων του συγκεκριμένου τραγουδιστή δεν ανευρέθη κανένα επιπλέον στοιχείο και ίσως αυτή είναι η μοναδική δισκογραφική παρουσία του). Το ζήτημα είχε αποσαφηνιστεί, εφόσον το ρεφραίν του τραγουδιού αποτελούσαν οι στίχοι «Εγώ φαντάρος στο χακί / κι εσύ γλεντάς την Κυριακή», αλλά και όταν το φθινόπωρο του 2004 άκουσε το τραγούδι ο Ντ. Χριστιανόπουλος, επιβεβαίωσε πλήρως πως έναν στίχο του ρεφραίν αξιοποίησε ως τίτλο του βιβλίου του.

Το 2008 κυκλοφόρησε το όγδοο CD της σειράς «Χρονικό του λαϊκού τραγουδιού», το οποίο αφορούσε τη δισκογραφική παραγωγή του 1958. Το δέκατο τρίτο τραγούδι ήταν το «Γράμμα μού γράψαν στο στρατό». ⁴ Το 2010 εκδόθηκε το βιβλίο του Σπύρου Κουρκουνάκη, *Το παραμύθι της Ευτυχίας*, που αφορά τη ζωή και το έργο της Ευτυχίας Παπαγιαννοπούλου. Στο βιβλίο ανθολογείται ως τραγούδι, του οποίου η Παπαγιαννοπούλου έγραψε τους στίχους, και το «Γράμμα μού γράψαν στο στρατό». ⁵ Παρότι η στιχουργός δεν αναφέρεται στις δύο προαναφερθείσες δισκογραφικές εμφανίσεις του τραγουδιού, δεν αποκλείεται να συνέβαλε στη συγγραφή των στίχων ή και να τους έγραψε εξ ολοκλήρου η ίδια, δεδομένης της γνωστής συνήθειας της μεγάλης λαϊκής στιχουργού να χαρίζει ή και να πωλεί στίχους της για τραγούδια, παραιτούμενη των πνευματικών της δικαιωμάτων. ⁶ Ο Γιώργος Νεοφώτης έγραψε στίχους για λαϊκά τρα-

γούδια της μεταπολεμικής εποχής, ⁷ ενώ ο Στέλιος Χρυσίνης υπήρξε από τους σημαντικότερους συνθέτες λαϊκών τραγουδιών και, παρότι είχε στερηθεί την όρασή του, απεδείχθη πολύ διορατικός: μεταξύ άλλων ερμηνευτών στήριξε και προώθησε από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 και εξής έναν από τους διαχρονικά μεγαλύτερους Έλληνες τραγουδιστές, τον Στέλιο Καζαντζίδη. ⁸

Τίτλος τραγουδιού: *Γράμμα μού γράψαν στο στρατό.*

Δημιουργοί: Στέλιος Χρυσίνης - Γιώργος Νεοφώτης / Ευτυχία Παπαγιαννοπούλου, ερμηνευτής: Αναστάσιος Μαρούλης.

Δίσκος 78 στροφών, HMV AO 5473, έτος ηχογράφησης: 1958:

Γράμμα μού γράψαν στο στρατό
και μού 'παν επί λέξει
πως γλένταγες την Κυριακή
με κάποιον που 'χεις μπλέξει.
Εγώ, φαντάρος στο χακί
κι εσύ γλεντάς την Κυριακή.
Στο θάλαμο κάθε βραδιά
σαν τον τρελό γυρίζω
για το σκληρό σου φέρσιμο

πονάω και δακρύζω.

Εγώ, φαντάρος στο χακί
κι εσύ γλεντάς την Κυριακή.

Γράμμα μού γράψαν στο στρατό
μα πριν να χωριστούμε
θα πάρω άδεια και θα 'ρθώ
και θα λογαριαστούμε.

Εγώ, φαντάρος στο χακί
κι εσύ γλεντάς την Κυριακή.

Όσες και όσοι ενδιαφέρονται μπορούν να ακούσουν το τραγούδι και στη γνωστή διαδικτυακή διεύθυνση: <https://www.youtube.com/watch?v=CRtXtWffeWs> (εδώ μάλλον ακούγεται ο δίσκος 78 στροφών με το χαρακτηριστικό «ξύσιμο») και <https://www.youtube.com/watch?v=UYXQuEr6c3k> (μάλλον πρόκειται για την ψηφιακά επεξεργασμένη εκδοχή του 2008). ⁹

Πιθανές εξηγήσεις για την προκύπτουσα χρονική ανακολουθία (το τραγούδι ηχογραφήθηκε το 1958, ενώ ο Ντίνος Χριστιανόπουλος υπηρέτησε τη στρατιωτική θητεία κατά τα έτη 1955 και 1956):

1) Υπήρχε η συνήθεια λαϊκών συνθετών και ερμηνευτών, η οποία ήταν ενεργή έως και τα μέσα της δεκαετίας του 1960, να τραγουδιέται ένα τραγούδι σε λαϊκά κέντρα και ανάλογα με την απήχυσή του γινόταν αργότερα η ηχογράφησή του σε δίσκο. Ίσως αυτό να συνέβη και με το «Γράμμα μού γράψαν στο στρατό», οπότε ενδεχομένως να είχε γίνει αρκετά γνωστό πριν από την ηχογράφησή του.

2) Η μνήμη όλων αδυνατίζει με το πέρασμα του χρόνου. Είναι πιθανό ο ποιητής να άκουσε το τραγούδι, όταν είχε πλέον απολυθεί από το στρατό, και να τον συνέδεσε με ομόλογα άσματα που άκουγε κατά τη διάρκεια της θητείας του. Επιπλέον, ο Ντ. Χριστιανόπουλος «τον Σεπτέμβριο του 1961» ξανακλήθηκε στον στρατό για «αλλαγή ειδικότητας» και «ένα μήνα μετεκπαίδευση». ¹⁰ Μπορεί να άκουσε το τραγούδι στη διάρκεια αυτής της δεύτερης σύντομης θητείας του και συνειρμικά ¹¹ να μεταβίβασε το άκουσμα στη διάρκεια της κανονικής του στρατιωτικής θητείας.

Όπως και να έχει, από το ρεφραίν του τραγουδιού «Γράμμα μού γράψαν στο στρατό» άντλησε ο Ντ. Χριστιανόπουλος τον τίτλο του αυτοβιογραφικού βιβλίου του *Εγώ, φαντάρος στο χακί...*, ο οποίος συνοδεύεται από τον επεξηγηματικό υπότιτλο *Αναμνήσεις από τη στρατιωτική μου θητεία.*

φίδια, ν' ανασάνει ο κόσμος. Ο ποιητής διευκρινίζει: «Το μοναστήρι τ' Άι Νικόλα το είχαν τότε / Αγιοβασιλείτες καλογέροι / κι ούτε μπορούσαν να δουλέψουν τα χωράφια / κι ούτε να βγάλουν τα κοπάδια στη βοσκή / τους έσωσαν οι γάτες που αναθρέφον». Οι καμπάνες χτυπούσαν κάθε αυγή κι οι γάτες ξεκινούσαν τσούρμο για τη μάχη να ξεκάνουν τρώγοντας τα φίδια: «Άγρια πεισματικές και πάντα λαβωμένες / ξολόθρεψαν τα φίδια». Και το κακό χάθηκε. Όμως χάθηκαν και οι ίδιες· δεν άντεξαν το πολύ φαρμάκι: «Τί να σου κάνουν οι ταλαίπωρες / παλεύοντας και πίνοντας μέρα και νύχτα / το αίμα το φαρμακερό των ερπετών. / Αιώνες φαρμάκι· γενιές φαρμάκι».

Στις 8.12.1953 ο Σεφέρης είχε γράψει σ' ένα λεύκωμα: «Στην Κύπρο κάθε πέτρα λέει ένα παραμύθι». Η αγάπη του ποιητή για το νησί μας, η γνωριμία του με τον τόπο και τους ανθρώπους (από τις Πλάτρες ίσαμε την Αγία Νάπα, από το Δάλι ίσαμε την Κερύνεια και αλλού) κι η θλίψη του έχουν μνημειωθεί στα ώριμα και ανθεκτικά ποιήματά του.

«Κάθε ποίηση που αντέχει στο χρόνο είναι νέα και συζεί σαν νέα με την πιο νέα» γράφει ο Ανδρέας Καραντώνης στο βιβλίο του Εισαγωγή στη νεώτερη ποίηση (1958). Γι' αυτό ένιωσα ικανοποίηση και μια κρυφή χαρά που το ποίημα της Α. Καϊμακλιώτη «Οι γάτες του Τεκκέ», συνειρμικά και μόνο, έφερε στη μνήμη μου τις «Γάτες τ' Άι Νικόλα» του Σεφέρη. Η Α. Καϊμακλιώτη γεννήθηκε το 1967, λίγα χρόνια προτού αποδημήσει ο νομπελίστας ποιητής (1971). Αυτή τη συνάντηση των δύο ποιημάτων με τις «γάτες» τη βλέπω σαν συνάντηση πάνω απ' το χάος που λέγεται αδικία, πόνος, που λέγεται κι αγάπη, φως κι έγνοια για την Κύπρο. Οι «Γάτες τ' Άι Νικόλα» είναι το τελευταίο ποίημα του Σεφέρη. Οι «Γάτες του Τεκκέ» από τα πρώτα της Καϊμακλιώτη και μάλιστα η τελευταία το έγραψε προτού προλάβει να γνωρίσει εκείνο του ποιητή.

Μαρία Πυλιώτου

Ψύχρα καθώς χαράζει, και αγνά
σαν μέσ' απ' το παχνισμένο τζάμι

...αίψα γαρ ήλθεν

στιβήεις άγχαυρος, ότ' [Ττ'] ουκέτι χείρες έπαγροι
φιλητέων·

Καλλιμάχος, απ. 74.22-7(Hollis): 70-1 από την Εκάλη.

...έξω χαράζει, νά το πρωινό αγιάζι...«Σηκωθείτε!

Χέρι εραστή δεν φαχουλεύει τώρα στο σκοτάδι...

Καλλιμάχος, ό.π. μεταφρασμένο από τον Γιάννη Δάλλα, Αθήνα 2001.

...αφού γοργά ήρθε

το παχνιασμένο χάραμα κι η ώρα που δεν αγρεύει πια το χέρι
του ληστή

Καλλιμάχος, ό.π., μεταφρασμένο από τον Θεόδωρο Παπαγγελή, Αθήνα 1994.

Σχόλιο

Τίτλος: Μετα-ποίηση ένα το κρατούμενο

Υπότιτλος: Όταν ο Δάλλας...

Όταν ο Δάλλας

βλέπει χέρι εραστή να φαχουλεύει

εκεί όπου ο Παπαγγελής

βλέπει χέρι ληστή ν' αγρεύει

μεταποιήθηκε μπορούμε να πούμε

το όλον πράγμα

και σαν κάπως καταμυσταγωγήθηκε

κι αναρωτιέμαι

τί νύχτα ήταν αυτή

παρεξηγήσεων

και παρατάω τον Καλλιμάχο -

έλειψε ο άνθρωπος κι έγινε το σπίτι μπουρδέλο.

Έλση Σαράτση

Το Ολοκαύτωμα στη λογοτεχνία: προτεινόμενο διδακτικό υλικό*

Η παρούσα έρευνα αφορά τη διδασκαλία του Ολοκαυτώματος στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση στο πλαίσιο του μαθήματος της λογοτεχνίας. Ξεκινώντας την έρευνα αναζήτησα λογοτεχνικά κείμενα, προκειμένου να καταγράψω όσα έχουν θέμα το Ολοκαύτωμα και μπορούν να προσφερθούν για διδασκαλία. Πιο συγκεκριμένα, και ύστερα από την ολοκλήρωση της έρευνας σε ό,τι αφορά τα λογοτεχνικά κείμενα, καταγράφηκαν 148 λογοτεχνικοί τίτλοι, οι οποίοι περιλαμβάνουν: 36 μυθιστορήματα (ελληνικά και μεταφρασμένα, μυθιστορήματα για παιδιά και εφήβους), 3 νουβέλες, 3 συλλογές διηγημάτων, 15 διηγήματα, 1 ανθολογία πεζών λογοτεχνικών κειμένων, 1 ποιητική συλλογή, 29 ποιήματα, 1 ανθολογία ποίησης, 1 τίτλο μελοποιημένης ποίησης, 1 κόμικ, 2 ημερολόγια και 55 προσωπικές αφηγήσεις/μαρτυρίες. Η κατάταξη πραγματοποιείται ανά λογοτεχνικό είδος και με χρονολογική σειρά της πρώτης δημοσίευσης. Όπου καθίσταται αναγκαίο, καταγράφουμε και την πιο πρόσφατη ημερομηνία έκδοσης. Τέλος, σε κάποια κείμενα στα οποία δεν έχει βρεθεί η χρονολογία της πρώτης δημοσίευσης, καταγράφουμε την τελευταία.

Μυθιστορήματα ελληνικά

1. Λιλί Ζωγράφου, Οι Εβραίοι κάποτε (Μικαέλ), Αθήνα, Ε.Ε.Ε., 1966 / Αθήνα, Βιβλιοπώλειον της Εστίας, 1973.
2. Νίνα Κοκαλίδου-Ναχμία, Τηλεφωνικό κέντρο, Αθήνα, Ίκαρος, 1972.
3. Νίκος Α. Κοκάντζης, Τζιοκόντα, Θεσσαλονίκη, [χ.ε], 1975 / Αθήνα, Πατάκης, 2005.
4. Νίκος Μπακόλας, Η μεγάλη πλατεία, Αθήνα, Κέδρος, 1987, 2014.
5. Άλκη Ζέη, Ο μεγάλος περίπατος του Πέτρου, Αθήνα, Κέδρος, 1995 / Αθήνα, Μεταίχμιο, 2011.

6. Βασίλης Μπούτος, *Η συκοφαντία του αίματος*, Αθήνα, Νεφέλη, 1997.
  7. Λία Μεγάλου-Σεφεριάδη, *Γλυκιά καλοκαιριάτικη βραδιά*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2001.
  8. Νίκος Δαββέτας, *Η Εβραία νύφη*, Αθήνα, Κέδρος, 2009.
  9. Μαρούλα Κλιάφα, *Μια μπαλάντα για τη Ρεβέκκα*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2011.
  10. Γιώργος Σκαμπαρδώνης, *Ουζερί Τσιτσάνης*, Αθήνα, Πατάκης, 2013.
  11. Έλενα Χουζούρη, *Ο θείος Αβραάμ μένει πάντα εδώ*, Αθήνα, Πατάκης, 2016.
  12. Αλεξάνδρα Μητσιάλη, *Ξυπόλυτοι ήρωες*, Αθήνα, Πατάκης, 2016.
- Μυθιστορήματα μεταφρασμένα**
1. Γιαν Οτσενάσεκ, *Ρωμαίος, Ιουλιέτα και τα σκοτάδια*, μτφρ. Κ. Πορφύρης, Πρόλογος Λούι Αραγκόν, Αθήνα, Θεμέλιο, 1987.
  2. Μπέρναρντ Σιλκ, *Διαβάζοντας στη Χάνα*, μτφρ. Ιάκωβος Κοπερτί, Αθήνα, Κριτική, 1998 (το 2016 κυκλοφόρησε και σε μορφή ψηφιακού βιβλίου).
  3. Φρεντ Ούλμαν, *Ξαναβρήκα τον φίλο μου*, μτφρ. Βίτω Αγγελοπούλου, Αθήνα, Πατάκης, 2001.
  4. Εβελύν Μπριζού-Πελλέν, *Η ώρα των σκύλων*, μτφρ. Ειρήνη Τσολακέλλη, Αθήνα, Άγρα, 2004.
  5. Ουίλιαμ Στάυρον, *Η επιλογή της Σόφι*, μτφρ. Παλμύρα Ισμουρίδου, Αθήνα, Ποταμός, 2005.
  6. Κάρεν Λεβίν, *Η βαλίτσα της Χάνα*, μτφρ. Άννα Παπασταύρου, Αθήνα, Σαββάλας, 2005.
  7. Στιούαρτ Ρος, *Τα σπίτια με το αστέρι*, μτφρ. Σταύρος Παπασταύρου, Αθήνα, Σαββάλας, 2005.
  8. Τζάκι Φρεντς, *Η κόρη του Χίτλερ*, μτφρ. Χαρά Ρεντζέλου, Αθήνα, Πατάκης, 2005.
  9. Τζον Μπόιν, *Το αγόρι με τη ριγέ πιτζάμα*, μτφρ. Αριάδνη Μοσχονά, Αθήνα, Κέδρος, 2006.
  10. Άaron Άπελφελντ, *Ιστορία μιας ζωής*, μτφ. Μάγκυ Κοέν, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2007.
  11. Ελί Βιζέλ, *Η νύχτα*, μτφρ. Γιώργος Ξενάριος, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2007.
  12. Ερίκ-Εμμανουέλ Σμιτ, *Το παιδί του Νώε*, μτφρ. Ιωάννα Πετρίδου, επιμ. Αχιλλέας Κυριακίδης, Αθήνα, Opera, 2007.
  13. Γερζύ Κοζίνσκι, *Το βαμμένο πουλί*, μτφρ. Τρισεύγενη Παπαϊωάννου, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2007.
  14. Sansal Boualem, *Ο Γερμανός μουτζαχεντίν ή Το ημερολόγιο των αδελφών Σίλλερ*, μτφρ. Ευγενία Γραμματικοπούλου, Αθήνα, Πόλις, 2010.
  15. Μαρκ Λεβί, *Τα παιδιά της ελευθερίας*, μτφρ. Τζένη Κωνσταντίνου, Αθήνα, Modern Times, 2010.
  16. Ίμερ Κέρτες, *Το μυθιστόρημα ενός ανθρώπου δίχως πεπρωμένο*, μτφρ. Γιώτα Λαγούδακου, επιμ. Ανταίος Χρυσοστομίδης, Αθήνα, Καστανιώτης, 2010.
  17. Τζόνιαν Σάφραν Φόερ, *Όλα έρχονται στο φως*, μτφρ. Μυρσίνη Γκανά, Αθήνα, Μελάι, 2011.
  18. Αλαίν Μπλοτιέρ, *Τόμι*, μτφρ. Αγγελική Τσέλιου, Αθήνα, Πόλις, 2012.
  19. Ιρέν Κοέν Ζανκά, *Το δέντρο βλέπει*, εικονογράφηση Maurizio Quarello, μτφρ. Μαρίζα Ντεκάστρο, Καλαμάτα, Κόκκινο, 2012.
  20. Ρομαίν Σλοκόμπ, *Κύριε διοικητά*, μτφρ. Έφη Κορομηλά, Αθήνα, Πόλις, 2014.
  21. Μάρκος Ζούσακ, *Η κλέφτρα των βιβλίων*, μτφρ. Κώστια Κοντολέων, Αθήνα, Ψυχογιός, 2014.
  22. Λοράν Μπινέ, *ΗΗhH - Ο Χάιντριχ είναι ο εγκέφαλος του Χίμλερ*, μτφρ. Γιώργος Ξενάριος, Αθήνα, Κέδρος, 2015.

23. Ρουθ Βάντερ Ζι, *Έρικα*, εικονογράφηση Ρομπέρτο Ινοσέτι, μτφρ. Μαρίζα Ντεκάστρο, Αθήνα, Καλειδοσκόπιο, 2015 (εικονογραφημένο μυθιστόρημα για παιδιά).
24. Ερικουρ Ερντ Νόρδνταλ, *Illska / Το κακό*, μτφρ. Ρούλα Γεωργακοπούλου, Αθήνα, Πόλις, 2017.

Νουβέλες

1. Γαλάτεια Σαράντη, *Το βιβλίο του Γιοχάνες και της Μαρίας*, Αθήνα 1952.
2. Νέστορας Μάτσας, «Προδομένος άγγελος», στο: *Η μεγάλη ειρήνη: τρεις νουβέλες*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1957.
3. Σπύρος Τσίρος, *Πήλινες Μούσες*, Αθήνα, Κέδρος, 1988.

Συλλογές διηγημάτων

1. Πρίμο Λέβι, *Λίλιθ*, μτφρ. Σάρα Μπενβενίστε, Αθήνα, Ροδαμός, 1992.
2. Αλμπέρτος Ναρ, *Σε αναζήτηση ύφους*, Αθήνα, Νεφέλη, 1997.
3. Αλμπέρτος Ναρ, *Σαλονικάι, δηλαδή Σαλονικιός*, Αθήνα, Νεφέλη, 1999, και *Σαλονικάι*, Αθήνα, Νεφέλη, 2015 (η έκδοση του 2015 είναι εμπλουτισμένη).

Ανθολογία πεζών λογοτεχνικών κειμένων

1. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου (επιμ.), *Η λογοτεχνία ως μαρτυρία: Έλληνες πεζογράφοι για τη γενοκτονία των Εβραίων*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1995. Στο βιβλίο περιλαμβάνονται πεζά κείμενα, τα οποία έχουν καταχωρηθεί σε λογοτεχνικά είδη της παρούσας δημοσίευσης, όπως μυθιστορήματα, νουβέλες και διηγήματα.

Διηγήματα

1. Γιώργης Λαμπρινός, «Ο Γιοζέφης»: 15 διηγήματα από την Αντίσταση, Αθήνα, Νέα Γενιά 1945. Σε ψηφιοποιημένη μορφή στη σελίδα για τα διαδραστικά βιβλία του Υπουργείου Πολιτισμού, Παιδείας και Θρησκευμάτων: http://ebooks.edu.gr/modules/ebook/show.php/DSGLC131/595/3929,17353/extras/texts/index_b_09_01_lambrinos.html.
2. Κάρολος Τσίξεκ, «36 185»: περ. *Κοχλίας*, τχ. 7-8, Θεσσαλονίκη 1946. Ανθολογείται στο βιβλίο με τίτλο *Η λογοτεχνία ως μαρτυρία: Έλληνες πεζογράφοι για τη γενοκτονία των Εβραίων* (βλ. στο παρόν μελέτημα στην κατηγορία *Ανθολογία πεζών λογοτεχνικών κειμένων*).
3. Γιώργης Κιτσόπουλος, «Στο δρόμο του κίτρινου αστεριού»: περ. *Κοχλίας*, τχ. 7-8, Θεσσαλονίκη, 1946. Ανθολογείται στο βιβλίο με τίτλο *Η λογοτεχνία ως μαρτυρία: Έλληνες πεζογράφοι για τη γενοκτονία των Εβραίων*.
4. Δημήτρης Χατζής, «Σαμπεθά Καμπιλής»: *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, Βουκουρέστι, Νέα Ελλάδα, 1953. Στην Ελλάδα για πρώτη φορά με τον ίδιο τίτλο: Αθήνα, Επιθεώρηση Τέχνης, 1963. Τελευταία έκδοση του ομότιτλου βιβλίου: Αθήνα, Το Ροδακί, 2007.
5. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, «Το λουλούδι της φρίκης»: *Ανθρώπινη δίψα*, Αθήνα, Ίκαρος, 1959. Τελευταία έκδοση σε επιμ. Θεοδότη Πυλαρινού, Αθήνα, ΙΜΠ-Σχολή Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, 2003.
6. Κωστούλα Μητροπούλου, «Η Ραχήλ της Σαλονίκης»: *Δύο εποχές*, Αθήνα, Δίφρος, 1960. Ανθολογείται στο βιβλίο με τίτλο *Η λογοτεχνία ως μαρτυρία: Έλληνες πεζογράφοι για τη γενοκτονία των Εβραίων*.
7. Γιάννης Νεγρεπόντης, «Ο Ραούλ», 1961. Δεύτερη έκδοση του διηγήματος στο βιβλίο με τίτλο *Ο καθρέφτης και άλλες πράξεις*, Αθήνα, Ολκός-Αριάδνη, 1973. Στο εν λόγω βιβλίο ο συγγραφέας σημειώνει τις ημερομηνίες των πρώτων δημοσιεύσεων όχι όμως και τα έντυπα της κάθε μίας δημοσίευσης.
8. Κίμων Τζάλλας, «Επιστροφή»: *Η επίθεση*, Γιάννενα, Εκδόσεις της «Ενδοχώρας», 1962. Ανθολογείται στο βιβλίο με τίτλο *Η λογοτεχνία ως μαρτυρία: Έλληνες πεζογράφοι για τη γενοκτονία των Εβραίων*.
9. Γιάννης Δάλλας, «Μικρή μπαλάντα για τους Εβραίους»: περ. *Ενδοχώρα*, τχ. 15, Γιάννενα 1962. Ανθολογείται στο βιβλίο με τίτλο *Η λογοτεχνία ως μαρτυρία: Έλληνες πεζογράφοι για τη γενοκτονία των Εβραίων*.

10. Φριξος Τζιόβας, «Το πένθος»: περ. *Ενδοχώρα*, τχ. 15, Γιάννενα 1962. Ανθολογείται στο βιβλίο με τίτλο *Η λογοτεχνία ως μαρτυρία: Έλληνες πεζογράφοι για τη γενοκτονία των Εβραίων*.

11. Γιάννης Στάρκης, «Έξοδος»: περ. *Διαγώνιος*, τχ. 19, Θεσσαλονίκη 1969. Ανθολογείται στο βιβλίο με τίτλο *Η λογοτεχνία ως μαρτυρία: Έλληνες πεζογράφοι για τη γενοκτονία των Εβραίων*.

12. Γιώργος Ιωάννου, «Το κρεβάτι»: *Η σαρκοφάγος*, Αθήνα, Ερμής, 1971 / Αθήνα, Κέδρος, 2006.

13. Βασίλης Βασιλικός, «Ο φίλος μου ο Ίννο»: *Οι ρεμπέτες και άλλα διηγήματα*, Αθήνα, Χιωτέλλης, 1977. Ανθολογείται στο βιβλίο με τίτλο *Η λογοτεχνία ως μαρτυρία: Έλληνες πεζογράφοι για τη γενοκτονία των Εβραίων*.

14. Γιώργος Ιωάννου, «Το ξεκλήρισμα των Εβραίων»: *Το δικό μας αίμα*, Αθήνα, Ερμής, 1978 / Αθήνα, Κέδρος, 1992.

15. Γιώργος Ιωάννου, «Εν ταις ημέραις εκείναις...»: *Η πρωτεύουσα των προσφύγων*, Αθήνα, Κέδρος, 1984.

Ποιητική συλλογή

1. Χρήστος Τσανάκας, *Οι απαγορευμένοι του Τρίτου Ράιχ*, Αθήνα, Futura, 2014.

Ποιήματα

1. Ζωή Καρέλλη, «Των Εβραίων»: *Η εποχή του θανάτου (Εκδοχές και παρατηρήσεις)*, Θεσσαλονίκη, Κοχλίας, 1948 / περ. *Χρονικά* (στην ενότητα *Ελληνική Ποιητική Ανθολογία για το Ολοκαύτωμα*), τχ. 201, 2006. Ηλεκτρονική πρόσβαση στη διεύθυνση: https://kis.gr/files/chr_olokautoma1.pdf.

2. Γιώργος Ιωάννου, «Τα ηλιοτρόπια των Εβραίων»: *Τα Ηλιοτρόπια*, Θεσσαλονίκη, 1954 / *Τα χίλια δέντρα και άλλα ποιήματα*, Αθήνα, Κέδρος 1999 / περ. *Χρονικά*, ό.π. Ηλεκτρονική πρόσβαση στη διεύθυνση: https://kis.gr/files/chr_olokautoma1.pdf.

3. Ζωή Καρέλλη, «Ισραήλ»: *Κασσάνδρα και άλλα ποιήματα*, Αθήνα, 1955 / περ. *Χρονικά*, ό.π. Ηλεκτρονική πρόσβαση στη διεύθυνση: https://kis.gr/files/chr_olokautoma1.pdf.

4. Τάκης Βαρβιτσιώτης, «...Σε κλειστά τρένα...»: *Το Χειμερινό ηλιοστάσιο μαζί με το Εύλινο άλογο και το Αλφαβητάριο*, Θεσσαλονίκη, 1955 / *Σύνοψη. Τα ποιήματα Α' (1941-1957)*, Θεσσαλονίκη, Εγνατία, 1980 / περ. *Χρονικά*, ό.π. Ηλεκτρονική πρόσβαση στη διεύθυνση: https://kis.gr/files/chr_olokautoma1.pdf.

5. Μανόλης Αναγνωστάκης, «Αντί να φωνασκώ...»: *Η Συνέχεια 2 (1956)*, συλλογή που είχε κυκλοφορήσει αυτόνομα. Όλη η συλλογή είναι ενταγμένη στην πρώτη συγκεντρωτική έκδοση *Τα ποιήματα (1941-1956)*, επιμ. Ντ. Α. Γεωργούδη - Κ. Γεννατά, Αθήνα, 1956. Σήμερα το ποίημα βρίσκεται στη συγκεντρωτική έκδοση *Τα Ποιήματα (1941-1971)*, Αθήνα, Νεφέλη, 2000.

6. Κίμωνας Τζάλλας, «Με νοσταλγία θυμάμαι»: περ. *Ενδοχώρα*, Ι, Γιάννενα, Σεπτ-Οκτ. 1959 / περ. *Χρονικά*, ό.π. Ηλεκτρονική πρόσβαση στη διεύθυνση: https://kis.gr/files/chr_olokautoma1.pdf.

7. Γιώργος Καφταντζής, «Στρατόπεδο "Παύλου Μελά" Θεσσαλονίκης»: *Η μπαλάντα του φεγγαριού*, [χ.ε.], 1961 / *Τα ποιήματα 1948-1987*, Θεσσαλονίκη, 1988 / περ. *Χρονικά*, ό.π. Ηλεκτρονική πρόσβαση στη διεύθυνση: https://kis.gr/files/chr_olokautoma1.pdf.

8. Γιώργος Καφταντζής, «Ρόζα Μιραλάι»: *Η μπαλάντα του φεγγαριού*, χ.ε, 1961 / *Τα ποιήματα 1948-1987*, Θεσσαλονίκη, 1988 / περ. *Χρονικά*, ό.π. Ηλεκτρονική πρόσβαση στη διεύθυνση: https://kis.gr/files/chr_olokautoma1.pdf.

9. Πρόδρομος Μάρκογλου, «Εσθήρ ή ο δύσκολος τοκετός»: *Εγκλειστοί*, [χ.ε.], 1962 / *Έσχατη υπόσχεση, Ποιήματα 1958-2010*, Θεσσαλονίκη, Ένεκεν, 2016.

10. Γιώργος Ιωάννου, «Το μάθημα»: *Τα χίλια δέντρα*, Θεσσαλονίκη, έκδοση περ. *Διαγώνιος*, 1963 / *Τα χίλια δέντρα και άλλα ποιήματα*, Αθήνα, Κέδρος, 1999 / περ. *Χρονικά*, ό.π. Ηλεκτρονική πρόσβαση στη διεύθυνση: https://kis.gr/files/chr_olokautoma1.pdf.

11. Γιώργος Ιωάννου, «Με το τρένο»: *Τα χίλια δέντρα*, Θεσσαλονίκη, έκδοση περ. *Διαγώνιος*, 1963 / *Τα χίλια δέντρα και άλλα ποιήματα*, Αθήνα, Κέδρος, 1999.

12. Γιώργος Ιωάννου, «Σαν να 'ναι άνοιξη»: *Τα χίλια δέντρα*, Θεσσαλονίκη, έκδοση περ. *Διαγώνιος* 1963 / *Τα χίλια δέντρα και άλλα ποιήματα*, Αθήνα, Κέδρος, 1999.

13. Νίνα Κοκκαλίδου-Ναχμία, «Εκείνοι και εμείς»: *Οι αποσταμένοι*, Θεσσαλονίκη, [χ.ε.], 1964 / περ. *Χρονικά*, ό.π. Ηλεκτρονική πρόσβαση στη διεύθυνση: https://kis.gr/files/chr_olokautoma1.pdf.

14. Νίνα Κοκκαλίδου-Ναχμία, «Μετά είκοσι χρόνια στο Άουσβιτς», 1965 (σε έντυπο, το οποίο δεν αναγράφεται) / περ. *Χρονικά*, ό.π. Ηλεκτρονική πρόσβαση στη διεύθυνση: https://kis.gr/files/chr_olokautoma1.pdf.

15. Τάκης Ολύμπιος, «40 382 V» (απόσπασμα): 40382, [χ.ε.], 1965 / περ. *Χρονικά* τχ. 67-68, 1984. Ηλεκτρονική πρόσβαση στη διεύθυνση: https://kis.gr/scanned_small/T067-68small.pdf.

16. Μάριος-Μαρίνος Χαραλάμπους, «Γιούτα Κοέν»: *Οι φωνές των δρόμων*, Θεσσαλονίκη, Διαγώνιος, 1971 / περ. *Χρονικά*, τχ. 201, ό.π. Ηλεκτρονική πρόσβαση στη διεύθυνση: https://kis.gr/files/chr_olokautoma1.pdf.

17. Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, «Ποτέ πια»: περ. *Χρονικά*, τχ. 18, 1979. Ηλεκτρονική πρόσβαση στη διεύθυνση: https://kis.gr/scanned_small/T018small.pdf.

18. Γιώργος Βαφόπουλος, «Άουσβιτς - Ελεγείο σε μια ξανθή κοτσίδα»: περ. *Χρονικά* τχ. 28, 1980. Ηλεκτρονική δημοσίευση: https://kis.gr/scanned_small/T028small.pdf. Ενταγμένο και στην ποιητική συλλογή *Το τέλος*, Αθήνα, Ιανός, 1985.

19. Νίκος Αδαλόγλου, «Αφιέρωμα. Για τα Εβραϊόπουλα που χάθηκαν στα κρεματόρια»: περ. *Χρονικά*, τχ. 48, 1982. Ηλεκτρονική πρόσβαση: https://kis.gr/scanned_small/T048small.pdf.

20. Εβραϊκό δημοτικό τραγούδι των στρατοπέδων συγκέντρωσης, «Εβραϊοπούλα ήμουνα», περ. *Χρονικά* τχ. 67-68, 1984. Ηλεκτρονική πρόσβαση στη διεύθυνση: https://kis.gr/scanned_small/T067-68small.pdf.

21. Εβραϊκό δημοτικό τραγούδι των στρατοπέδων συγκέντρωσης, «Μαύρη μωρέ μαύρ' είν' η ζωή που κάνουμε»: περ. *Χρονικά* τχ. 67-68, 1984. Ηλεκτρονική πρόσβαση στη διεύθυνση: https://kis.gr/scanned_small/T067-68small.pdf.

22. Ι. Α. Νικολαΐδης, «Κατοχικό»: *Σκεύη Κεραμέως. Ποιήματα*, Θεσσαλονίκη, [χ.ε.], 1987 / περ. *Χρονικά* τχ. 112, 1990. Ηλεκτρονική πρόσβαση στη διεύθυνση: https://kis.gr/scanned_small/T112small.pdf.

23. Ευάγγελος Σουλτάνης, «Εις μνήμην»: περ. *Χρονικά*, τχ. 100, 1988. Ηλεκτρονική πρόσβαση στη διεύθυνση: https://kis.gr/scanned_small/T100small.pdf.

24. Ντίνος Χριστιανόπουλος, «Τα μάτια σου»: *Οι προγραμματισμένοι στο χαμό. Ποιήματα Θεσσαλονικέων ποιητών για την καταστροφή των Εβραίων της Θεσσαλονίκης*, ανθολόγηση Ντίνος Χριστιανόπουλος, Θεσσαλονίκη, Διαγώνιος, 1990 / περ. *Χρονικά*, τχ. 201, ό.π. Ηλεκτρονική πρόσβαση στη διεύθυνση: https://kis.gr/files/chr_olokautoma1.pdf.

25. Νίκος Εγγονόπουλος, «Το ποίημα της Εσθήρ Μπεσσαλέλ»: *Στην κοιλάδα με τους ροδάκες*, Αθήνα, Ίκαρος, 1992.

26. Γιώργος Μητσάκης, «Εβραίοι»: περ. *Ελληνοευρωπαϊκή Πολιτιστική και Μορφωτική Επιθεώρηση Euarce Information*, Ιούλ.-Σεπτ. 1993 / περ. *Χρονικά*, τχ. 140, 1995. Ηλεκτρονική πρόσβαση στη διεύθυνση: https://kis.gr/scanned_small/T140small.pdf.

27. Πάουλ Τσέλαν, «Φούγγα του θανάτου»: περ. *Χρονικά*, τχ. 124, 1993. Ηλεκτρονική πρόσβαση στη διεύθυνση: https://kis.gr/scanned_small/T124small.pdf. Μεταφρασμένη ολόκληρη η συλλογή με τίτλο: *Μήκων και Μνήμη*, μτφ. Ιωάννα Αβραμίδου, Αθήνα, Νεφέλη, 2007.

28. Νέστορας Μάτσας, «Στη μικρή κεκοιμημένη Ρεβέκκα» (απόσπασμα): περ. *Χρονικά*, τχ. 201, ό.π. Ηλεκτρονική πρόσβαση στη διεύθυνση: https://kis.gr/files/chr_olokautoma1.pdf.

29. Ζαφείρης Στάλιος, «Το γκέτο της Πράγας»: περ. *Χρονικά*, τχ. 201, ό.π. Ηλεκτρονική πρόσβαση στη διεύθυνση: https://kis.gr/files/chr_olokautoma1.pdf.

Ανθολογία ποίησης

1. Ντίνος Χριστιανόπουλος, *Οι προγραμματισμένοι στο χαμό. Ποιήματα Θεσσαλονικέων ποιητών για την καταστροφή των Εβραίων της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, Διαγώνιος, 1990.

Μελοποιημένη ποίηση

1. Μαουτχάουζεν, μουσική: Μίκης Θεοδωράκης, στίχοι: Ιάκωβος Καμπανέλλης, Γεράσιμος Σταύρου, Νίκος Γκάτσος, Δημήτρης Χριστοδούλου, Τάσος Λειβαδίτης, ερμηνεία: Μαρία Φαραντούρη, Columbia, 70204 LP, 1966.

Κόμικ

1. Art Spiegelman, *Μάους Ι: ιστορία κάποιου που επέζησε. Ο πατέρας μου αιμορραγεί ιστορία*, μτφρ. Σάββας Μιχαήλ, Αθήνα, Zoobus Publications, 2008.

Ημερολόγια

1. Άννα Φρανκ, *Το ημερολόγιο της Άννας Φρανκ*, επιμ. Otto H. Frank - Mirjam Pressler, μτφρ. Ρένα Χατχούτ, Αθήνα, Πατάκης, 2000.

2. Rutka Laskier, *Το ημερολόγιο της Rutka*, μτφρ. Γιώργος Πάντσιος, Αθήνα, Πατάκης, 2010.

Προσωπικές αφηγήσεις - μαρτυρίες

1. Σολομών Μπεναδών, *Από την τραγωδία των Εβραίων*, εφ. *Ισραηλίτικον Βήμα*, Θεσσαλονίκη, 4.1.1946.

2. Ανώνυμος, *Οι αντάρτες σώζουν Εβραίους. Από το ημερολόγιο ενός Εβραίου αντάρτη*, εφ. *Ισραηλίτικον Βήμα*, Θεσσαλονίκη, 17.5.1946.

3. Ισαάκ Ματαράσσο, *Κι όμως όλοι τους δεν πέθαναν*, Αθήνα, Μπεζές, 1948.

4. Αλμπέρτος Μενασέ, *Μπιρκενάου. Αουσβιτς II. Αναμνήσεις ενός αυτόπτη μάρτυρος*, Θεσσαλονίκη, ΙΚΘ, 1974.

5. Μιχαήλ Μόλχο - Ιωσήφ Νεχαμά, *In Memoriam: Αφιέρωμα εις την μνήμην των Ισραηλιτών θυμάτων του Ναζισμού εν Ελλάδι*, Θεσσαλονίκη, Νικολαΐδης, 1974.

6. Ιάκωβος Καμπανέλλης, *Μαουτχάουζεν*, Αθήνα, Κέδρος, 1981.

7. Χάντς Κούνιο, *Εζήσα τον θάνατο*, Θεσσαλονίκη, ΙΚΘ, 1982, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Ετς Αχαΐμ, 2014.

8. Ερρίκος Σεβίλλιας, *Αθήνα-Αουσβιτς*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1983.

9. Myriam Novitch, *Το πέρασμα των βαρβάρων*, Αθήνα, Έκδοσις Συνδέσμου Ελλάς-Ισραήλ, 1986.

10. Νέστορας Μάτσας, *Αυτό το παιδί πέθανε αύριο*, Αθήνα, Πιτσιλός, 1987 / Αθήνα, Ελευθερουδάκης, 2004.

11. Παύλος Σιμχά, *Οικογένεια Δημητρίου*, Αυτοέκδοση, [χ.ε.], 1988.

12. Σαμ Προφέτα, *Θεσσαλονίκη - Αουσβιτς*, περ. *Το Δέντρο*, τχ. 37-38, 1988.

13. Μπέρρυ Ναχμία, *Κραυγή για το αύριο*, Αθήνα, Κάκτος, 1989.

14. Λεόν Περαχιά, *Μαζάλ. Αναμνήσεις από τα στρατόπεδα του θανάτου (1943-1954)*, Θεσσαλονίκη, [χ.ε.], 1990.

15. Μαρσέλ Νατζαρή, *Χρονικό 41-45*, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Ετς-Αχαΐμ, Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, Παρατηρητής, 1991.

16. Μάρκος Ναχόν, *Μπιρκενάου. Το στρατόπεδο του θανάτου*, Θεσσαλονίκη, Ετς Αχαΐμ, 1991.

17. Πρίμο Λέβι, *Εάν αυτό είναι άνθρωπος*, μτφρ. Χαρά Σαρλικιώτη, Αθήνα, Άγρα, 1992, 2009.

18. Γιομώβ Γιακοέλ, *Απομνημονεύματα 1941-1943*, επιμ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1993.

19. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου (επιμ.), *Το Ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες Ελλήνων Εβραίων*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1993 / Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2007.

20. Μύριαμ Μορδεχάι, *Τα χρόνια της Κατοχής. Η αληθινή Ιστορία μιας Εβραίας από τη Βέροια*, περ. *Χρονικά*, τχ. 131, 1994. Ηλεκτρονική πρόσβαση στη διεύθυνση: https://kis.gr/scanned_small/Γ131small.pdf.

21. Ιάκωβος Χανταλί, *Από το Λευκό Πύργο στις πόλεις του Αουσβιτς*, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Ετς - Αχαΐμ, ΙΚΘ, Παρατηρητής, 1995.

22. Ανδρέας Σεφικά, *Αναμνήσεις μιας ζωής και ενός κόσμου*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1995.

23. Ευτυχία Νάχμαν, Γιάννενα: *Ταξίδι στο Παρελθόν*, Αθήνα, Τάλως, 1996.

24. Ισαάκ Σαπόρτα, *Επάγγελμα» Αρχιτέκτων: μια αφήγηση ζωής*, Αθήνα, Untimely Books, 1996.

25. Έρικα Κούνιο-Αμαρίλιο, *50 χρόνια μετά... Αναμνήσεις μιας Σαλονικιώτισσας Εβραίας*, επιμ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1996 / Ιανός, 2006.

26. Πρίμο Λέβι, *Η ανακωχή*, μτφρ. Ζακ Σαμουήλ, Αθήνα, Σέλας, 1997.

27. Ιάκωβος Στρούμσα, *Διάλεξα τη ζωή*, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Ετς - Αχαΐμ, Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, Παρατηρητής, 1997.

28. Έρικα Κούνιο Αμαρίλιο / Αλμπέρτος Ναφ, *Προφορικές μαρτυρίες Εβραίων για το Ολοκαύτωμα*, επιμ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1998, Αθήνα, Ευρασία, 2015.

29. Λίλιαν Μπενρουμπή-Αμπαστάδο, *Τα τετράδια της Λίνας*, Θεσσαλονίκη, Καπάνι, 1999.

30. Πρίμο Λέβι, *Αυτοί που βούλιαξαν και αυτοί που σώθηκαν*, μτφρ. Χαρά Σαρλικιώτη, Αθήνα, Άγρα, 2000.

31. Λέων Λεβής, *Θυμάμαι. Η Ιστορία ενός διωγμού*, Χαλκίδα, [χ.ε.], 2000.

32. Μωϊσής Μπουρλάς, *Ελληνας, Εβραίος και Αριστερός*, Σκόπελος, Νησίδες, 2000.

33. Νίνα Μπενρουμπή, *Μια ζωή γλυκιά και πικρή*, Θεσσαλονίκη, Σύγχρονοι Ορίζοντες, 2002.

34. Ζακίνος Φιλοσόφ, *Να γίνει ένας πόλεμος... να ησυχάσουμε*, Λάρισα, Έλλα, 2002.

35. Αλέξανδρος Σιμχά, *Χαμένα χρόνια*, Αθήνα, [χ.ε.], 2003.

36. Νάτα Γκατένιο-Όσμο, *Από την Κέρκυρα στο Μπίρκεναου και την Ιερουσαλήμ. Η ιστορία μιας Κερκυραίας Εβραίας*, Αθήνα, Γαβριηλίδης, 2005.

37. Οριέττα Τρέβεζα-Σούση, *Τα ξυλοπάπουτσα διηγούνται. Μια αληθινή ιστορία*. Αθήνα, Εβραϊκό Μουσείο της Ελλάδος, 2005.

38. Ντάριο Γκαμπάι, *Το Ζοντερκομάντ*, εφ. *Αγγελιοφόρος*, Θεσσαλονίκη, 24.4.2005

39. Ντάριο Γκαμπάι, *Το Ζοντερκομάντ*, περ. *Χρονικά*, τχ. 201, 2006. Ηλεκτρονική πρόσβαση στη διεύθυνση: https://kis.gr/files/chr_olokautoma1.pdf.

40. Ντ. Βισλιτσένου, *Ένας δήμος μιλάει για τους Εβραίους της Ελλάδας*, περ. *Χρονικά*, τχ. 201, 2006. Ηλεκτρονική πρόσβαση στη διεύθυνση: https://kis.gr/files/chr_olokautoma1.pdf.

41. Αλμπέρτος Ναφ, *Επιπόλαιος επί πόλεως (πεζά κείμενα 1998-2003)*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2007.

42. Νέλλη Σεφικά Καμχί, *Αναμνήσεις*, Θεσσαλονίκη, [χ.ε.], 2007.

43. Ρομπέρ Αντέλμ, *Το ανθρώπινο είδος*, μτφρ. Σάρα Μπενβενίστε - Τερέζα Βεκιαρέλλη, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2008.

44. Ροζίνα Ασέρ Πάρδο, *548 ημέρες με άλλο όνομα*, Αθήνα, Γαβριηλίδης, 2008.

45. Helene Berg, *Ημερολόγιο 1942-1944*, μτφρ. Αλίκη Κεραμίδα, επιμ. Αντώνης Αλεξάνδρου, Αθήνα, Πόλις, 2009.

46. Ζαν Αμερύ, *Πέρα από την ενοχή και την εξιλέωση*, μτφρ. Γιάννης Καλιφατίδης, Αθήνα, Άγρα, 2009.

47. Μιχαήλ Ναούμ Μάτσας, *Μαρτυρίες Μαρτύρων. Ο αφανισμός μιας κοινότητας*, Ονομαστικός κατάλογος, Αθήνα, Γαβριηλίδης, 2009.

Στο μεταξύ ένας γνωστός μου κύριος πανεπιστημιακός, τον οποίο γνώρισα στην Οξφόρδη, που ήταν καλά εγκατεστημένος στο Γιοχάνεσμπουργκ στη Νότιο Αφρική, ο αείμνηστος Φίλιππος Νικολαΐδης, με πληροφόρησε ότι στο Πανεπιστήμιο του Κέιπ Τάουν υπήρχε κενή θέση υφηγητή για τα Κλασικά Γράμματα. Υπέβαλα αίτηση, η οποία υποστηρίχθηκε με τις συστατικές επιστολές τριών Sir, δηλαδή του Sir John Beazley, του Sir Denys Page και του Sir Kenneth Dove του πρώτου επιτηρητή μου. Μου εδόθη η θέση και από τον Σεπτέμβριο του 1958 άρχισα να διδάσκω στο Τμήμα Κλασικών Σπουδών του αγγλοσαξωνικού Πανεπιστημίου του Κέιπ Τάουν. Το Τμήμα Κλασικών Σπουδών ήταν ένα μικρό τμήμα, στο οποίο διδασκαν δύο καθηγητές, ένας Ολλανδός και ένας Άγγλος, και τρεις υφηγητές. Το πρόγραμμα περιλάμβανε πολλά Λατινικά και λίγα Αρχαία Ελληνικά. Γι' αυτό αναγκάστηκα να μελετώ συνεχώς και μάλιστα εντατικά Λατινικά, ιδιαίτερα ποιητές, καθώς συμμετείχα ανελλιπώς στα honours courses της λατινικής γραμματείας. Ενθυμούμαι ότι αμέσως μόλις πήγα, άρχισα διδάσκοντας Οράτιο. Εκεί παρέμεινα 7,5 χρόνια, ως τον Ιούλιο του 1965. Μου είχε στο μεταξύ προταθεί θέση senior lecturer σε άλλο πανεπιστήμιο της Ν. Αφρικής, αλλά δεν ήθελα να φύγω από το Κέιπ Τάουν.

Όταν πήγα στο Κέιπ Τάουν, ύστερα από κάποιο χρόνο έγραφα δύο επιστολές στα Πανεπιστήμια της Οττάβας στον Καναδά και του Σίδνεί στην Αυστραλία, που είχαν μεγάλα κλασικά τμήματα, όπου, αν είχαν θέση, θα ήθελα να μετακινηθώ. Ο πρόεδρος του κλασικού τμήματος της Οττάβας L. Woodbury μού απάντησε ότι μόλις είχαν πληρώσει μια θέση που είχαν. Ο πρόεδρος του τμήματος του Σίδνεί G. Shipp μού απάντησε ότι θα ήθελαν να με πάρουν, αλλά δεν είχαν κενή έδρα και ότι θα προσπαθούσαν να την ιδρύσουν. Το 1965 το Πανεπιστήμιο του Σίδνεί, διά του προέδρου του Τμήματος Κλασικών Σπουδών, καθηγητού G. Shipp, μου προσέφερε την έδρα ελληνικών σπουδών που μόλις είχε ιδρυθεί. Προηγούμενος όμως ο χωριανός και κουμπάρος μου, λογοτέχνης, δημοσιογράφος και πολιτευτής Λουκής Ακριτάς, ο οποίος συμμετείχε ενεργώς στα πολιτικά πράγματα της Ελλάδας, όταν καθ' οδόν προς το Κέιπ Τάουν τον είδα για τελευταία φορά στην Αθήνα παραμονές εκλογών του 1963, αποχαιρετώντας με, μου είχε πει ότι θα γινόταν υπουργός Παιδείας, ότι θα ιδρύοταν πανεπιστήμιο στα Ιωάννινα και ότι θα ήθελε να επιστρέψω στην Ελλάδα. Γι' αυτό, και για λόγους νοσταλγίας κυρίως, αποποιήθηκα τη θέση στο Σίδνεί, εξηγώντας στον πρόεδρο του εκεί τμήματος για ποιους λόγους προτιμούσα να επιστρέψω στην Ελλάδα και συνεπώς δεν μπορούσα να αποδεχθώ τη θέση. Ο Λουκής δυστυχώς πέθανε απροσδόκητα τον Φεβρουάριο του 1965 στο Λονδίνο, αλλά μαζί με τον γ.γ. του Υπουργείου Ευ. Παπανούτσο είχαν ήδη ετοιμάσει τα σχέδια για την ίδρυση πανεπιστημίου στα Ιωάννινα, και ένας γνωστός μου Αθηναίος με ειδοποίησε ότι γίνονταν δεκτές αιτήσεις για το διδακτικό προσωπικό. Υπέβαλα τότε μια απλή αίτηση και τον Ιούλιο του 1965 εκλέχτηκα παμψηφεί καθηγητής από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, με αποστολή να επανδρώσω το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Στα Γιάννενα εργάστηκα πολύ εντατικά διδάσκοντας ελληνική και λατινική φιλολογία και αναλαμβάνοντας διάφορα καθήκοντα για την ίδρυση του Πανεπιστημίου, γιατί ο πρόεδρος, καθηγητής Στ. Καψωμένος, βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη και ερχόταν μόνο δύο φορές τον μήνα στα Ιωάννινα για να διεκπε-

ραιώσει υποθέσεις του υπό ίδρυση πανεπιστημίου. Ο καθηγητής Στ. Καψωμένος μου ανέθεσε από την αρχή πολλαπλά καθήκοντα πέραν των καθαρά διδακτικών (π.χ. την οργάνωση έξι σπουδαστηρίων) και όταν εξαναγκάστηκε σε παραίτηση από τον διοικητή ασφαλείας Ιωαννίνων το 1967, τότε ανέλαβα πρόεδρος της Φιλοσοφικής για δύο χρόνια, όσο παρέμενα στα Γιάννενα. Τον Μάιο του 1968, χωρίς να ερωτηθώ, μου έγινε μετάκληση στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο. Επειδή όμως είχα συγκρουστεί με τον διοικητή ασφαλείας Ιωαννίνων στην προσπάθειά μου να προστατεύσω το Πανεπιστήμιο από τις παράνομους παρεμβάσεις του και μου είχε επισυνάψει διάφορες ψεύτικες κατηγορίες στην προσπάθειά του να με διώξει από τη θέση μου, η μετάκληση δεν πραγματοποιήθηκε έγκαιρα, γιατί δεν ήμουν, κατά την άποψη των αρχών, εντοπιώτης και των τριών συναδέλφων του ΑΠΘ που αποτελούσαν την επιτροπή για την έκδοση των πιστοποιητικών, «εθνικόφρων». Δηλαδή ως πρόεδρος στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων ήμουν εθνικόφρων, όχι όμως και ως καθηγητής του ΑΠΘ. Μόνο μετά από 17 μήνες και χωρίς να ενεργήσω οτιδήποτε, εκδόθηκε το πιστοποιητικό εθνικοφροσύνης και μετακόμισα τέλος Σεπτεμβρίου του 1969 στη Θεσσαλονίκη με κάπως βαριά καρδιά, γιατί ήμουν ευχαριστημένος από την προσπάθειά μας για την ίδρυση του Πανεπιστημίου, τη γενική αποδοχή μου από τους φοιτητές και την κοινωνία των Ιωαννίνων και, όπως ανέφερα, δεν είχα ερωτηθεί για τη μετάκληση.

Το 1974, επιστρέφοντας από τη Μαδρίτη, όπου έλαβα μέρος σε συνέδριο της κλασικής φιλολογίας, πέρασα από το Υπουργείο Παιδείας. Εκεί είδα τον Δ. Μαρωνίτη, ο οποίος είχε μια θέση με υφυπουργό τον Δ. Τσάτσο, και μου είπε ότι θα κριθώ λόγω της μετάκλησής μου κατά τη διάρκεια της χούντας. Όταν γύρισα στη Θεσσαλονίκη, ο Μ. Ανδρόνικος, βλέποντάς με λυπημένο, νόμιζε ότι η λύπη μου προερχόταν από το γεγονός ότι θα κρινόμουν για τη μετάκληση και μου ανέφερε ότι θα εκινείτο μαζί με άλλους για να μην κριθώ. Εγώ όμως του εξήγησα ότι η λύπη μου προερχόταν από την τουρκική εισβολή στην Κύπρο και τον συνέστησα να μην επιδιωχθεί αλλαγή της νομοθεσίας, γιατί πιθανόν να έβρισκαν ευκαιρία να μην κριθούν ορισμένοι χουντικοί. Παρόλα αυτά, φαίνεται ότι τόσο ο Ανδρόνικος όσο και ο Σαββίδης ενήργησαν ώστε να τροποποιηθεί η νομοθεσία και να εξαιρεθούν από νέα κρίση όσοι μετακινήθηκαν νομίμως βάσει της κειμένης νομοθεσίας.

Νίκος Κονομής

Μικρά διορθωτικά στο Σύγχρονο Λεξικό της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας του Franco Montanari
Ελληνική έκδοση 2013, Έκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα

1) Λήμμα *ἀνακουφίζω*: «2 παθητικό μφ. αισθάνομαι ανακουφισμένος, ελαφρώμενος ψυχικά, ΕΥΡ. Ίππ. 1392 ΞΕΝ Έλλ. 5.2.28.»
Γιὰ τὸ χωρίο τοῦ Ξενοφῶντος ὁ Γρ. Βερναρδάκης στὸ Ἑρμηνευτικὸ Λεξικὸ τοῦ σημειώνει: «ἐπῆρεν ὁ νοῦς τοῦ ἀέρα» (τὰ εἰσαγωγικὰ τοῦ Βερν. γιὰ νὰ δη-

λωθεί ή παροιμιακή χροιά τής έκφρασης). Βλ. και μετάφραση τής έκδοσης Laeb. Δεν πρόκειται, λοιπόν, για άνακούφιση αλλά για έπαρση.

2) Λήμμα προπαρέχω· «2 μεσ. = ενεργ. στη φράση: προπαράσχεσθε δέ μοι μιάς ημέρας σίτον: προμηθεύστε μου προηγούμενως τρόφιμα για μία μέρα ΞΕΝ Έλλ. 5.1.18.»

Ό Τελευταίος είναι ναύαρχος τών Λακεδαιμονίων και δεν γίνεται νά ζητεί από τούς ναύτες νά του προμηθεύσουν τρόφιμα. Τό μοι (δοτική χαριστική) και τό μέσο ρήμα ύποχρεώνουν νά έρμηνεύσουμε: «κάνετε μου τή χάρη (: σάς παρακαλώ πολύ) νά έφοδιαστείτε με τρόφιμα μιάς μέρας.»

3) Λήμμα αναπνέω· «1γ εκπνέω, εκπέμπω, αναδίνω».

Άν όλο τό λήμμα έχει συνταχθεί από τό ίδιο χέρι, είναι περίεργο ότι τό σωστό αναδίνω έκχωρεί τή θέση του στο κακόζηλο αναδύομαι: «απρόσ. ήδύ αναπνεί τών φυτών από τα φυτά αναδύεται μια γλυκιά μυρωδιά».

Άς προστεθεί έδώ ότι στο λήμμα κομφός δύο φορές τό έρμήνευμα έκλεπτι-σμένος γράφεται έτσι άντι του έκλεπτυσμένος. Άκόμη στο λ. έπιβουλεύω τό «1 (...) με όπως νά» νά διορθωθεί σε όπως άν (και τό άν - δυνητικό - με πλάγια).

Τό Λεξικό του F Montanari έχει τό πλεονέκτημα του μικρού όγκου και έν σχέσει με τό έλληνικό και άγγλικό Liddell-Scott είναι σχεδόν άβαρες. Έπιπροσθέτως έχει τή «λεξική» άρετή νά εκτείνεται έως τόν έκτο μετά Χριστόν αιώνα. Ός παλαιός σχολικός φιλόλογος τό συνιστώ θερμότατα στους έν ενεργεία συναδέλφους. Όσο για τις παρατηρήσεις μου, προφανώς δεν προέρχονται από πλησμονή σοφίας και δημοσιεύονται - μερικές άλλες άλλοτε - άπλώς για νά λιγοστέψουν τά αναπόφευκτα σε τέτοια έργα άβλεπτήματα.

Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος

Μικρά φιλολογικά, προσθήκες, διορθώσεις

1. Για τον Θεμιστοκλή Θεοχαρίδη. Μια ενδιαφέρουσα πληροφορία είχε αποδελ-τώσει ο αείμνηστος Φ. Σταυρίδης από το Δελτίον της Εστίας (αρ. 122, 29.4.1879), ότι «ο κ. Θεμ. Θεοχαρίδης αγγέλλει την έκδοσιν μεταφράσεως του μυθιστορήματος *Les mariages de Paris*». Η σημείωση αυτή βρίσκεται σε φάκελο με την ένδειξη «Θεμ. Θεοχα-ρίδης» στο Ίδρυμα Φοίβου Σταυρίδη (Λάρνακα). Τη μεταφέρουμε εδώ, γιατί είναι άγνω-στη από άλλου. Όσο γνωρίζουμε, δεν πρέπει να κυκλοφόρησε μια τέτοια ελληνική έκ-δοση σε μετάφραση του κύριου δάσκαλου και δημοσιογράφου Θεμιστοκλή Θεοχαρίδη (1830-1886). Όπως πρόκειται για το μυθιστόρημα *Un mariage de Paris* του Joseph Mégy (1797-1866), το οποίο εκδόθηκε αρχικά τό 1849. Σύμφωνα με την *Ελληνική βιβλιογραφία 1864-1900* των Φίλιππου Ηλιού και Πόπης Πολέμη (τ. Α', Αθήνα, ΕΛΙΑ, 2006, σ. 1120), μόνο ένα μυθιστόρημα του J. Mégy κυκλοφόρησε στα ελληνικά κατά τον 19^ο αιώνα με τον τίτλο Ανδρέας Χενιέρος (Αθήνα 1878). Υπάρχει, όμως, μια συλλογή από έξι εκτενή διηγή-ματα/νουβέλες του Edmond About με τον τίτλο *Les Mariages de Paris* (1856: «*Les Jumeaux de l'Hôtel de Corneille*», «*L'Oncle et le Neveu*», «*Terrains à vendre*», «*Le Buste*», «*Gorgeon*», «*La Mère de la marquise*»). Δεν είναι τυπικό μυθιστόρημα, αλλά μπορεί ο συντάκτης του Δελτίου (ο αλάνθαστος Ν. Γ. Πολίτης) να χρησιμοποιεί τον όρο καταχρηστικά. Τμήματα πάντως από αυτό τό έργο είχαν μεταφραστεί στα ελληνικά: α) *Η κενόδοξος γυνή* Μυθι-

στόρημα Υπό Έδμόνδ Άβούτ - Μετάφρασις *** ~ Έν Αθήναις 1881 8ο, σ. 176 ~ Ό τίτλος στο έξώ-φυλλο ~ Στη σ. (1) ό τίτλος: *Γάμος έν Παρισίαις Η κενόδοξος γυνή* ~. β) Edmond About *Ό θεός και ό άνειψίος* Μετάφρασις έκ του Γαλλικού Έκδίδοται υπό Κ. Α. Σκουλουδάκη Έν Έρμουπόλει Τύποις I. Α. Καλομανιάτου 1885 <, σ. 35+1 λ.>.

Πάντως δεν έχουμε εντοπίσει καμιά δημοσιευμένη μετάφραση του Θ. Θεοχαρίδη. Θυμίζουμε εδώ ότι ο ίδιος είχε εκδώσει νωρίτερα τό θεατρικό έργο *Πέτρος Συγκλητικός* (Αθήνα 1877), που επαινέθηκε στον Βουτσινάιο Διαγωνισμό του 1875. Στη συνέχεια εξέ-δωσε την εφ. *Στασίνας ή Φωνή της Κύπρου* (1882-1886), ενώ τύπωσε αρχικά ως παράρ-δωσε την εφ. *Στασίνας ή Φωνή της Κύπρου* (1882-1886), ενώ τύπωσε αρχικά ως παράρ-δωσε την εφ. *Στασίνας ή Φωνή της Κύπρου* (1882), τό οποίο λανθάνει. Επίσης εξέ-τημα της εφημερίδας του τό σατιρικό φύλλο *Λύρα* (1882), τό οποίο λανθάνει. Επίσης εξέ-δωσε τό ημιτελές μυθιστόρημα *Δύο σκηναί της κυπριακής ιστορίας* (1884) και μια Συλ-λογή ποιημάτων (1886). Στις ηλεκτρονικές προσθήκες της βιβλιογραφίας Ηλιού - Πολέμη αποδελτιώνεται και τό παρακάτω: *Λόγος Πανηγυρικός έκφωνηθείς εις τήν έπέτειον του Άναγνωστηρίου Ό Κιτιεύς υπό Θεμιστοκλέους Θεοχαρίδου Λάρνακα 1879*, σ. 7. Σώζεται σε μικροφίλμ στη British Library.

II. Για τον Επαμεινώνδα Π. Ευθυμιάδη. Ελάχιστα πράγματα γνωρίζουμε για τον Επαμεινώνδα Π. Ευθυμιάδη, συγγραφέα του μοναδικού κυπριακού κωμειδούλλιου *Ο φαρ-μακοποιός και ο χωριάτης*, τό οποίο λάνθανε ως πρόσφατα. Το εντόπισε ο φιλόλογος Ανδρέας Λενακάκης σε ένα παλαιοπωλείο στο Ηράκλειο της Κρήτης και τό εξέδωσε στη Λευκωσία τό 2011, αλλά έγινε ευρύτερα γνωστό τό φθινόπωρο του 2016, όταν ανε-στή Λευκωσία τό 2011, αλλά έγινε ευρύτερα γνωστό τό φθινόπωρο του 2016, όταν ανε-στή Λευκωσία τό 2011, αλλά έγινε ευρύτερα γνωστό τό φθινόπωρο του 2016, όταν ανε-στη Λευκωσία τό 2011, αλλά έγινε ευρύτερα γνωστό τό φθινόπωρο του 2016, όταν ανε-στάθηκε στη σκηνή από την Εταιρεία Θεατρικής Ανάπτυξης Λεμεσού. Με αφορμή την ανακάλυψη αυτή, ο αείμνηστος Γιάννης Κατσούρης επιχείρησε να εντοπίσει βιογραφικά στοιχεία του Ε. Π. Ευθυμιάδη, αλλά δεν βρήκε πολλά πράγματα (βλ. *Άνευ*, τχ. 35, Χεμώνας 2010, σσ. 25-32). Διαπιστώνεται πάντως ότι αυτός γεννήθηκε στη Λευκωσία γύρω στα 1860 και ενδέχεται να έκανε ανώτερες σπουδές, ίσως στην Κωνσταντινούπολη, όπου 1860 και ενδέχεται να έκανε ανώτερες σπουδές, ίσως στην Κωνσταντινούπολη, όπου σπούδασαν και τα άλλα παιδιά του Προκόπη Ευθυμιάδη. Για τό κωμειδούλλιο αυτό γίνε-σπούδασαν και τα άλλα παιδιά του Προκόπη Ευθυμιάδη. Για τό κωμειδούλλιο αυτό γίνε-ται λόγος και στη διδακτορική διατριβή του Λεωνίδα Γαλάζη (*Ποιητική και ιδεολογία στο κυπριακό θέατρο 1869-1925*, Λευκωσία 2012, σσ. 160-165). Όμως τί απέγινε ο Ε. Π. Ευθυμιά-κυπριακό θέατρο 1869-1925, Λευκωσία 2012, σσ. 160-165). Όμως τί απέγινε ο Ε. Π. Ευθυμιά-δης; Δεν έγραψε ή δεν δημοσίευσε άλλα κείμενα; Μήπως απογοητεύτηκε από τό κυ-πριακό περιβάλλον της εποχής του, που δεν ήταν έτοιμο να δεχτεί τό έργο του; Είναι γνωστό ότι δύο, τουλάχιστο, αποσπάσματα από τό κωμειδούλλιο αυτό, που γράφτηκε στη Λεμεσό τό 1891, δημοσιεύτηκαν στη σατιρική εφημερίδα *Ραγιάς* (9.4.1898 και 19.7.1898) του Κερυνιώτη Γεωργίου Σταυρίδη-Ραγιά. Εδώ ο Ευθυμιάδης δηλώνεται μόνο ως νέος ποιητής και συνδρομητής του *Ραγιά*. Από κει και πέρα, δεν έχουμε εντοπίσει σε τοπικά έντυπα κανένα άλλο δημοσίευμα για τον συγγραφέα και τό έργο του. Μάλιστα ο Α. Λενακάκης εικάζει ότι ο Ευθυμιάδης ενδέχεται να εγκαταστάθηκε στην Αίγυπτο. Όμως δεν πρέπει να έγινε κάτι τέτοιο, αν κρίνουμε από τα στοιχεία που παρουσιάζουμε παρακάτω.

Ο Κώστας Α. Πιλαβάκης, στο βιβλίο του *Η Λεμεσός σ' άλλους καιρούς* (1977, ²1997, σ. 199) δίνει μια πληροφορία που δεν προσέχθηκε· ότι ο Ε. Π. Ευθυμιάδης ήταν ιδιοκτή-της του ξενοδοχείου «Μορφώ», που βρισκόταν στην οδό Βικτορίας στη Λεμεσό. Προφα-νώς ο Πιλαβάκης είχε υπόψη του την παρακάτω αγγελία στην εφ. *Αλήθεια* της Λεμεσού (15.1.1910):

NEON ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΟΝ ΤΟΥ ΥΠΝΟΥ / «Η ΜΟΡΦΩ»

Την διεύθυνσιν του ξενοδοχείου τούτου ανέλαβεν από της 15 φθίνοντος μηνός ο πατήρ του ιδιοκτήτου κ. Ε. Π. Ευθυμιάδης, αποσυρθέντος του τώως διευθυντού κ. Α. Καμιναρά. Το ξενοδοχείον τούτο κείται κατά την οδόν Βικτορίας, εν τη κεντρικωτέρα θέσει της συνοικίας Μαραθευτών, και ευρίσκειται ανοικτόν εις τους ξένους καθ' όλον τό διάστημα της νυκτός. Κα-θαριότης άμεμπτος, κλίμα και στρωματά πάσαι καινούργιαι. Τιμαί διά πάσαν κλίνην από γρ. 7-9.

Από την ανακοίνωση αυτή προκύπτει ότι ο Ε. Π. Ευθυμιάδης ήταν διευθυντής του ξενοδοχείου (άρα ζούσε στη Λεμεσό), το οποίο ήταν ιδιοκτησία του γιου του. Διαβάζοντας και ακούγοντας το καλοστημένο κωμειδύλλιο *Ο φαρμακοποιός και ο χωριάτης*, στο οποίο χρησιμοποιείται μία πλούσια γλώσσα, ίσως η καθομιλουμένη της εποχής, εμπλουτισμένη όμως με αρκετούς κυπριακούς ιδιοματισμούς αλλά και γαλλικές εκφράσεις, δυσκολευόμαστε να πιστέψουμε ότι ο Ευθυμιάδης δεν έγραφε άλλα κείμενα. Αλλωστε το δηλώνει ο ίδιος στον Πρόλογο του κωμειδύλλιου του: «Και γράμματα εσπούδασα και έργα ξεφουρνίζω». Και μάλιστα, αφού ζούσε στη Λεμεσό από τη δεκαετία του 1890, είναι απίθανο να μη γνώριζε τον Β. Μιχαηλίδη και την ποιήσή του.

III. Άγνωστο σκίτσο του Κ. Ε. Μαραγκού για τον Καβάφη. Στο δυσέυρετο αλεξανδρινό περιοδικό *Maalésb* (28.12.1929) δημοσιεύεται άγνωστο σκίτσο του Κίμωνος Ε. Μαραγκού (ΚΕΜ) με τη λεζάντα «Le créateurs du futurisme, Marinetti, rend visite à son célèbre élève Constipatin Cavafy» («Ο φουτουριστής συγγραφέας Μαρινέτι επισκέπτεται τον διάσημο μαθητή του Κωνσταντίνου Καβάφη») και υπέρτιτλο «Chez les futuristes» («Με τους φουτουριστές»). Η παραφθορά του μικρού ονόματος του Καβάφη είναι ηθελημένη (βλ. και Λ. Παπαλεοντίου, *Προσθήκες στη Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη 1907-2000*, Λευκωσία, Μικροφιλολογικά Τετράδια 22, 2016, σ. 41, λ. 174). Η σατιρική στόχευση του σκίτσου είναι προφανής. Ο Καβάφης εμφανίζεται να υποδέχεται το υποτιθέμενο είδωλό του φορώντας ξύλινα φτερά και κρατώντας ένα κερι. Για τον εντοπισμό και την εξασφάλιση του σκίτσου αυτού οφείλουμε να ευχαριστήσουμε τις κυρίες Audrey Pearson (Yale University Beinecke Rare Book & Manuscript Library) και Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού.

Le créateurs du futurisme, Marinetti, rend visite à son célèbre élève Constipatin Cavafy.

IV. Ο Μ. Αναγνωστάκης για την Κύπρο. Με αφορμή τη συμπλήρωση δύο χρόνων από το χουντικό πραξικόπημα κατά της κυβέρνησης Μακαρίου και την τουρκική στρατιωτική εισβολή στην Κύπρο, το περιοδικό *Νέα Εποχή* της Λευκωσίας απευθύνεται σε συγγραφείς από την Ελλάδα και τους καλεί να γράψουν έναν χαιρετισμό, να εκφράσουν μια γνώμη ή να στείλουν άλλη συνεργασία τους. Στην πρόσκληση αυτή ανταποκρίνονται οι Μανόλης Αναγνωστάκης, Γιώργος Βαλέτας, Νικηφόρος Βρεττάκος, Γιάννης Ρίτσος και Δημήτρης Φωτιάδης. Ο Ν. Βρεττάκος ανταποκρίθηκε με δύο ποιήματά του («Εις μνήμην», «Καταυλισμός»), οι υπόλοιποι έστειλαν μήνυμα συμπαράστασης ή εξέφρασαν την πίκρα, την οργή ή ακόμη και τις ενοχές τους για το έγκλημα που συντελέστηκε σε βάρος της Κύπρου. Όλα τα κείμενα των παραπάνω (ο Ρίτσος εξέφρασε τη γνώμη του σε προφορική συνομιλία του με την Έλλη Παιονίδου) δημοσιεύτηκαν στο τεύχος 118 (Μάιος-Ιούν. 1976, σσ. 221-227). Μεταφέρουμε εδώ το (αυτο)σαρκαστικό κείμενο του Μ. Αναγνωστάκη, που δημοσιεύτηκε με τον τίτλο «Τί κάναμε εμείς; Σε τί βοηθήσαμε; Ειλικρινά ντρέπομαι ν' ανταποκριθώ στην πρόσκλησή σας» (σσ. 223-224):

Ειλικρινά, το σκέφτηκα πολύ και το βασάνισα, αν άρμοζε ή αν είχα το δικαίωμα να ανταποκριθώ στην πρόσκλησή σας. Να πω τί; Να χαιρετίσω πώς; Να εκφράσω ποια συμπαράσταση; Λόγια και πάλι λόγια και πάλι λόγια έτοιμα και χιλιοειπωμένα. Γιατί τελικά εκεί ήρθε από ένα Πρακτορείο Τουρισμού ένα πολύχρωμο έντυπο: «Ελάτε να γνωρίσουμε καλύτερα την Κύπρο». Να πάμε λοιπόν να την γνωρίσουμε! Αντιγράφω από το φυλλάδιο: «Πρωινή ξενάγηση της πόλης της Λευκωσίας για να γνωρίσουμε την κυρίακή πρωτεύουσα... Το απόγευμα είναι χαρισμένο στις ιδιαίτερες προτιμήσεις σας: σε διασκέδαση, σε ανάπαυση ή αγορές στην οδό Λήδρας, σε μια από τις καλύτερες και φθηνότερες αγορές της Ευρώπης».

Χθες μου ήρθε από ένα Πρακτορείο Τουρισμού ένα πολύχρωμο έντυπο: «Ελάτε να γνωρίσουμε καλύτερα την Κύπρο». Να πάμε λοιπόν να την γνωρίσουμε! Αντιγράφω από το φυλλάδιο: «Πρωινή ξενάγηση της πόλης της Λευκωσίας για να γνωρίσουμε την κυρίακή πρωτεύουσα... Το απόγευμα είναι χαρισμένο στις ιδιαίτερες προτιμήσεις σας: σε διασκέδαση, σε ανάπαυση ή αγορές στην οδό Λήδρας, σε μια από τις καλύτερες και φθηνότερες αγορές της Ευρώπης».

«Σήμερα θα γνωρίσουμε τη Λεμεσό... Θα περάσουμε μέσα από τους αμπελώνες και τους πορτοκαλεώνες του Φασουριού... Να ολοκληρώσετε τις αγορές σας που ήδη αρχίσατε στη Λευκωσία... Ν' απολαύσετε τη θάλασσα σε μια από τις υπέροχες ακρογιαλιές, π.χ. την περίφημη Lady's Mile».

Δuo χρόνια πέρασαν από το Εθνικό Έγκλημα, την προδοσία, την καταστροφή. Τί κάναμε εμείς; Σε τί βοηθήσαμε; Τί προσφέραμε; Ειλικρινά ντρέπομαι να ανταποκριθώ στην πρόσκλησή σας. Όσο για λόγια, άλλο τίποτα. Δεν κοστίζουν.

Ας σημειωθεί ότι το καλοκαίρι του 1977 ο Μ. Αναγνωστάκης βρίσκεται στην Κύπρο, μαζί με τους Ν. Βρεττάκο και Ε. Γεφτουσένκο, για να λάβουν μέρος σε αντικατοχικές εκδηλώσεις (βλ. *Νέα Εποχή*, τχ. 124, Μάιος-Ιούν. 1977, σ. 493) και ότι σειρά ποιημάτων του από τον *Στόχο* αναδημοσιεύονται στο ίδιο κυπριακό περιοδικό (τχ. 125, Ιουλ.-Οκτ. 1977, σσ. 570-572). Δύο χρόνια αργότερα, με αφορμή τη συμπλήρωση είκοσι χρόνων της *Νέας Εποχής*, ο Αναγνωστάκης στέλνει στο περιοδικό το παρακάτω σημείωμα, που δημοσιεύτηκε με τον τίτλο «Παρουσία με ιδιαίτερη σημασία» (τχ. 134-135, Ιαν.-Απρ. 1979, σσ. 979):

Και μόνο η συνεχής, επί είκοσι χρόνια, εκδοτική παρουσία ενός πνευματικού περιοδικού οργάνου, αποτελεί καθαυτό ένα Γεγονός. Όταν αυτά τα είκοσι χρόνια είναι γεμάτα από ιστορικές και κοινωνικές περιπέτειες που σφραγίζουν τη μοίρα ενός λαού, η παρουσία αυτή αποκτά μια ιδιαίτερη σημασία και πρέπει με θερμότητα να χαιρετιστεί. / Παράλληλα με άλλες πολύ αξιόλογες και αγωνιστικές πνευματικές προσφορές που μας έρχονται από την Κύπρο, η *Νέα Εποχή* θα συνεχίσει το δρόμο της, που εύχομαι να είναι ακόμα πιο γόνιμος και δημιουργικός.

V. Ενδιαφέρουσες πληροφορίες (Από το Κρατικό Αρχείο Κύπρου).

1. Ο Γεώργιος Λουκάς (1843-1925) επιθυμεί να πληροφορηθεί από τον Διοικητή Λεμεσού κατά πόσο μπορεί να αναμένει κυβερνητική χορηγία για την έκδοση του έργου του *Λεξιλόγιον της λαλουμένης γλώσσης των Κυπρίων* (SA1:6622/1883).

2. Ο Θεόδουλος Κωνσταντινίδης (1847-1900), εκδότης της εφημερίδας *Νέον Κίτιον*, υποβάλλει αίτηση για τη θέση δικαστή σε ένα από τα Επαρχιακά Δικαστήρια (SA1:10610/1883).

3. Ο Θεόδουλος Κωνσταντινίδης, υποψήφιος για τη θέση Επαρχιακού Δικαστή, δίνει πληροφορίες για την ηλικία, τη μόρφωση, την προηγούμενη εμπειρία του κ.ά. και εσωκλείει πιστοποιητικά (SA1:10611/1883).

4. Ο Αριστοτέλης Κ. Ταμασοκλής [έχει γράψει «*Ετυμολογικό λεξιλόγιο της κυπριακής διαλέκτου και εν μέρει της κοινής*», τόμ. Α', Αθήνα 1966] και η Αντιγόνη Κ. Ταμασοκλή, προ πολλού κάτοικοι Καΐρου, δηλώνουν πώληση της περιουσίας τους στην Κύπρο (LRS1:21399/1922).

Κ. Γιαγκουλλής

Διορθώσεις. Ο ομότιμος καθηγητής Γ. Κεχαγιόγλου μάς υπέδειξε τις παρακάτω διορθώσεις στο *Μικροφιλολογικά Τετράδια 23* (Αφιέρωμα στον Σάββα Παύλου): Στη σελ. 45 θα πρέπει να διορθωθεί το όνομα του ιάπωνα ποιητή του 17ου αι. από Μπαρό σε Μ. Μπασό. Επίσης, στη σελ. 54 χρειάζεται να τονιστεί το ορκωματικό «*μά το Σταβρό*».

Νικόλας Πρωτοπαπάς (1923-2005)

Ο ποιητής

Ο ποιητής ο άσιλας, ο βέρος, ο αρτσάκκης,
τα λόγια του λαμποκοπούν σαν μάχαιρα του Χάρου
του ψυχοβκάρτη, τ' άπονου, που δεν τον μετανιώνουν
της ορφανής τα κλάματα, οι στεναγμοί της μάνας,
τζ' ας τον λαλούν αγάριστον, κασάπην, ματζελλάρην –
έν' ίδιος για τες πράξεις του που 'τάχτηκεν να κάμνει.

13.8.1987

Τζερύνεια μου

Νύχτες θολές, αφέγγαρες, ξεβαίννω στο σεργιάνιν
στα πλακωτά της Τρυπητής, που μπάζουν στο λιμάνιν·
Τζερύνεια μου, τζ' εσου βουβή, δεν βκαίν' η 'πολόη σου·
χωσμένον μες στον φερετζέν το ζηλευτόν κορμίν σου,
'πονεκρωμένη, στ' άτσαλλα τα δέρκα του Τουρμούση.
Οι ομορκίες της ίντα φταιν, τζ'αι κρίματα να κόβκει;
Πλάστη μου, συνερίστου την, κάμε κανέναν ξόρκιν.

22.4.1988

Γλωσσάρι: αρτσάκκης: με μεγάλα αρχίδια, άξιος ~ άσιλας: πραγματικός ~ ξεβαίννω: βγαίνω έξω, ανεβαίνω ~ πλακωτόν: πλακόστρωτο ~ 'πολόη: απάντηση, φωνή ~ Τουρμούσης: ενν. ο τούρκος κατακτητής ~ Τρυπητή: γειτονιά της Κερύνειας

Τα παραπάνω ποιήματα του Νικόλα Πρωτοπαπά, μαζί με αρκετά άλλα, σώζονται στο Αρχείο του Φοίβου Σταυρίδη (Ίδρυμα Φοίβου Σταυρίδη, Λάρνακα). Όπως δείχνουν τα πράγματα, ο αείμνηστος Θεοδόσης Νικολάου είχε έτοιμη για έκδοση μια συλλογή με όψιμα ποιήματα του Ν. Πρωτοπαπά, με τίτλο «Φκιορά του Πενταδάκτυλου», αφού μετέγραψε με τη γνωστή γραφή του 79 κείμενα, ενώ έγραψε Πρόλογο και Γλωσσάρι. Δεν γνωρίζουμε τους λόγους για τους οποίους η έκδοση αυτή δεν πραγματοποιήθηκε. Τα δύο ολιγόστιχα ποιήματα που παρουσιάζουμε εδώ δεν περιλαμβάνονται στην έκδοση *Δύο λαϊκοί ποιητές της Καλογραίας. Ο Νικόλας Πρωτοπαπάς και η Ναυσικά Σάββα*, Λευκωσία 2015.

Αντώνης Κ. Ηλιάκης (γενν. 1930)

Νέκυια

60έτις Γιαγιά (προς παραχαϊδεμένον εγγονόν, γύρω στα 1940):
Πού ήσουν κι ενυχτώθηκες με τους ατούς, ατέ μου;

Εγγονός (87 ετών, έτος 2017)
Τα νέφη μανιχούλλικος εδόξευγα, στετέ μου.

Γλωσσάρι: ατός: αετός ~ μανιχούλλικος: μοναχούλης ~ δοξεύγα: ξαίνω το βαμβάκι με ένα είδος τόξου ~ στετέ (ή στέτα): γιαγιά.

Γεώργιος Κ. Μιχαήλ (γενν. 1952)

Νόμοι

Νόμοι υπάρχουν πάντοτε, μα έννεν' πάντα για ούλλους,
έν' μόνον για τα ...«πρόβατα», έννεν' για τους ...«τραούλλους»!

Για τζείνους νόμον δεν έσει, οι νόμοι έν' δικοί τους,
τζ' αν θέλουν εφαρμόζουν τους κατά την βούλησιν τους.

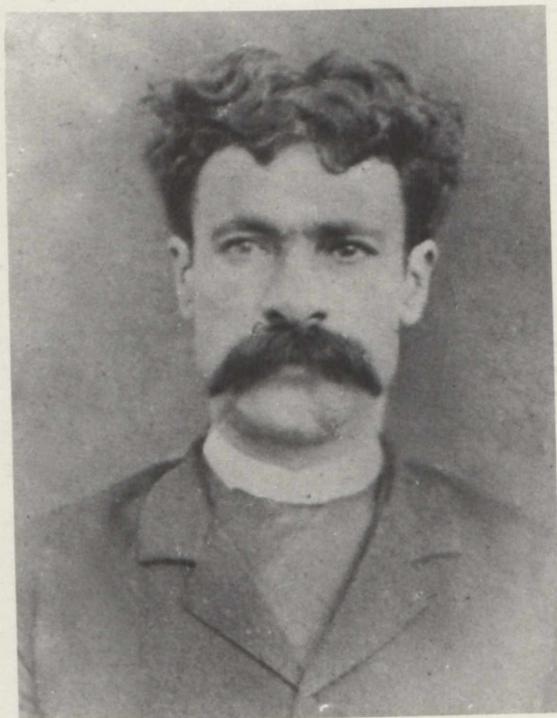
Γιατί οι τραούλλοι κουτουλλούν με τζέρρατα μιάλα,
τζ'αι δεν καθίσκουν σαν τ' αρνιά να τους τραβούν το ...γάλα!

Δάσκαλε που εδίδασκες τζ'αι νόμον δεν εκράτεις,
η Αδρωπιά εχάθηκεν τζ' επήρεν μας μιτά της.

Νόμοι υπάρχουν πάντοτε, μα 'έν μόνον για τους άλλους,
τυλιούν μόνον τους μιτσιούς τζ' αφήνουν τους «μεγάλους»!

Τον νόμον, όπως φαίνεται, σγοιαν «αζαγιάν» λαλούν τον,
που τα μουγούθκια πιάννει τα, τζ' οι «σφήκουροι» ...τρυπούν τον!

Γλωσσάρι: αζαγιά: ιστός αράχνης ~ έννεν': δεν είναι ~ κουτουλλά: χτυπά ~ μιτσής: μικρός ~ μουγιούν: μικρό έντομο ~ σγοιαν: όπως ~ σφήκουρος: σφήκα ~ τράουλλος: τράγος

B. M.

Βασίλη, η φωνή που ακούγαμε δεν ήτανε δική σου
κι ούτε το πρόσωπο αναγνωρίσαμε καθώς
πετούσαν βότσαλα και τα νερά καθόλου δεν ταράζονταν.

Είχαν στα μάτια τους μια κούραση
που δεν μπορούσε να κρυβεί,
θυμήθηκαν και κάποιους στίχους σου,
ίσως για να σιγουρευτούνε πως δεν πέθανες
ίσως για να σκεπάσουνε κάποια ντροπή τους που επιμένει

κι όταν όλοι σωπάσαν ή κοιμηθήκαν
το τίμιο πρόσωπό σου αναδύθηκε
μέσα από το διπλό σκοτάδι.

Τρίτο πρόσωπο, Λάρινακα 1992.

Φοίβος Σταυρίδης